

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Освітній рівень: II (магістр)
Освітня програма: «Історія України»
Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

**ЖІНКА В МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ В ІМПЕРСЬКУ ТА
РАДЯНСЬКУ ДОБУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ –
КІНЕЦЬ 1930-ТИХ РОКІВ)**

Кваліфікаційна робота студентки:
Бондаренко Ольги Олександрівни

(підпис здобувача освіти)

Науковий керівник:
*кандидат історичних наук, доцент
кафедри*
Вербовий О.В

(підпис наукового керівника)

«Рекомендовано до захисту на ЕК»
*кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри*
Пижик А.М

(підпис завідувача кафедри)

АНОТАЦІЯ

Бондаренко О. О. Жінка в модернізаційних процесах в імперську та радянську добу (друга половина XIX століття - кінець 1930-х років). Київський національний університет імена Тараса Шевченка. 2023. 87 с.

Кваліфікаційна робота є дослідженням особливостей трансформації прав та можливостей жіноцтва з кінця XIX століття і до початку 1930-тих років XX століття на прикладі українських земель, які входили до складу Російської імперії станом на другу половину XIX століття до Української революції 1917 року та українських земель у складі Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919-1937 роки (із 30 січня 1937 року УРСР). Досліджується вплив політичних, економічних, суспільних та культурних чинників із другої половини XIX ст. до кінця 1930-х років XX століття на жіночий досвід та бачення жінки як такої в суспільстві. У цій роботі розкрито лише кілька аспектів питання жіночого досвіду, проте, безсумнівно, існують й інші, які є не менш актуальними. Особливий акцент було зроблено на процесі зародження жіночого руху в Україні, руху жінок за однакові права з чоловіками у суспільстві, руху за освіту, можливість голосувати, економічну та соціальну свободу дій, а також за трансформацію життя жінки під впливом економічного, соціального, культурного та, головне, політичного розвитку держави з кінця XIX століття і до кінця 1930-тих років XX століття. Період для дослідження є вкрай широким, проте це не завадило максимально оцінити всі чинники, які впливали на жіночий досвід з кінця XIX століття і до початку 1930-тих років XX століття. У роботі кожен аспект його періоду поданий окремо, щоб вказує на системність у підході, а саме - вивчено процес зародження та становлення жіночого руху в Україні, з'ясувано причини та передумови виникнення жіночого руху в другій половині XIX- на початку XX століття, окреслено основні риси жіночого руху в цей час, зафіксовано особливості існування товариств та організацій, які були частиною цього масштабного явища, його політичний соціальний та культурний аспекти, зважаючи на різноманітні виклики, із якими змушені були стикатися жінки в цей час. Дослідження проведене на основі потужної історіографічної бази: книжок, статей, опублікованих у збірниках та фахових наукових виданнях, журналах та вітчизняних виданнях. Також під час дослідження використані документи законодавчого характеру, публіцистика та мистецький доробок опрацьованого періоду, що є яскравим прикладом впливу емансипаційної політики на становище жіноцтва в цей час.

Bondarenko Olga. Women in modernization processes in the imperial and Soviet periods (second half of the 19th century - end of the 1930s). 2023. 87 p.

The master's thesis is a study of the peculiarities of the transformation of the rights and opportunities of women from the end of the nineteenth century to the early 1930s of the XX century on the example Ukrainian Socialist Soviet Republic of 1919-1937 (since January 30, 1937 of the USSR). The influence of political, economic, social and cultural factors from the second half of the nineteenth century is investigated. By the end of the 1930s, the twentieth century on women's experience and vision of a woman as such in society. Only a few aspects of women's experience are revealed in this work, however, there are undoubtedly others that are equally relevant. Particular emphasis was placed on the process of the birth of the women's movement in Ukraine, the movement of women for the same rights with men in society, the movement for education, the opportunity to vote, economic and social freedom of action, as well as for the transformation of women's life under the influence of economic, social, cultural and, cultural and, The main thing, the political development of the state from the end of the nineteenth century to the late 1930s of the twentieth century. The period for the study is extremely wide, but it did not prevent the maximum assessment of all the factors that influenced women's experience since the late nineteenth century until the early 1930s of the twentieth century. In the work, each aspect of its period is presented separately to indicate systematic in the approach, namely - the process of origin and formation of the women's movement in Ukraine is studied, the causes and prerequisites for the emergence of

women's movement in the second half of the nineteenth century are clarified in the early twentieth century, the basic ones are outlined. The features of the women's movement at this time, the peculiarities of the existence of societies and organizations, which were part of this large-scale phenomenon, its political, social and cultural aspects, given the various challenges that women were forced to face at this time. The study was conducted on the basis of a powerful historiographical base: books, articles published in collections and professional scientific publications, magazines and domestic publications. Also, the study used documents of a legislative nature, journalism and artistic achievements of the processed period, which is a striking example of the impact of emancipation policy on the situation of women at this time.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I.....	9
ІСТОРИОГРАФІЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ДОСЛІДЖЕННЯ	9
<i>1.1. Історіографія</i>	<i>9</i>
<i>1.2. Аналіз джерельної бази</i>	<i>17</i>
<i>1.3. Методологічні засади</i>	<i>20</i>
РОЗДІЛ II	22
ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЖІНОЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ	22
РОЗДІЛ III	37
ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЖІНОЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ	37
РОЗДІЛ IV.....	46
ЖІНОЧИЙ РУХ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	46
РОЗДІЛ V	51
ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЖІНОК У 1920-1930-ТИХ РР.	51
РОЗДІЛ VI.....	60
КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗІВ ЖІНОК У РАДЯНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ (КІНО ТА ЛІТЕРАТУРА).....	60
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ.....	80

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Питання впливу емансипаційних тенденцій на жінок із кожним днем набуває все більшої популярності у світі. Воно стало одним із найбільш обговорюваних. Під впливом західноєвропейської тенденції до урівняння прав чоловіків і жінок у другій половині XIX століття виник і жіночий рух в Україні. Це зумовлено стрімким розвитком і демократизацією всього суспільства: насамперед поширенням літератури, що порушувала достатньо складне та суперечливе становище жінки в цей час, розширенням кількості робочих місць під впливом індустріалізації та стрімкого зростання промислового виробництва, проблемою нестачі робочих рух на фабриках та заводах, і не тільки, кардинальними реформами у сфері науки та освіти.

Проблема рівності, звільнення жінок від залежності, перш за все сімейної, стояла досить гостро. Це прослідковувалося абсолютно в усіх сферах суспільного життя. Для того, щоб досягти хоча б якось однакових можливостей із чоловіками, жінкам потрібно було стати частиною профспілкових організацій, отримати змогу здобувати вищу профільну освіту. Після цього можна було б уже й говорити про виборче право.

Жіночий рух кінця XIX століття був настільки потужним явищем, адже виникали різноманітні товариства та організації, які охопили багатьох жінок, які стали частиною руху за нові можливості для себе. Ця ініціатива була поширена інтелігенцією й призвела про формування та зростання інтелектуального та національного потенціалу українців. 1920-1930-ті роки XX століття були періодом, коли людина мала відповідати стандартам влади, стереотипам, коли будь-які прояви себе суперечили загальноприйнятим нормами. Окремо варто розглянути трактування жінки в суспільстві, тому аналіз реального та бажаного її становища потребує ретельного дослідження.

Українське мистецтво як культурне явище, що сформувалося в цей час, є безпосереднім наслідком емансипаційної політики радянських органів влади та

особливостей імперської соціальної політики. Воно ввібрало в себе всі ті настрої й тенденції, які панували в суспільстві. Тож разом із культурним надбанням доби, а можна побачити й політичний підтекст цього явища.

Імперський та радянський період історії нашої держави – час викликів суспільству, і ті зміни, які відбувалися, безпосередньо залежали від цього. Важливо охопити такий вагомий період, щоб прослідкувати та проаналізувати всі зміни в цей час, адже він вплинув на те, що кожен із нас має право на самовизначення та самоусвідомлення зараз.

Об'єктом дослідження є українська жінка в політичному, економічному, суспільному та культурному житті з другої половини XIX ст. до кінця 1930-х років

Предмет дослідження - жіночий досвід трансформації під впливом модернізаційних процесів в імперський та радянський періоди.

Метою дослідження є аналіз становлення, розвитку й удосконалення жіночого руху (друга половина XIX - початок XX століття), трансформація трактування жіноцтва протягом другої половини XIX ст. до кінця 1930-х років.

Для досягнення поставленої мети окреслюються такі **основні завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми дослідження та дослідити проблеми, які постають при її розгляді, і охарактеризувати причини цього явища;
- визначити місце жінки в контексті другої половини XIX - початку XX століття та з'ясувати основні причини та всі передумови виникнення й розвитку жіночого руху в Україні в другій половині XIX- на початку XX століття; окреслити основні риси та напрями жіночого руху в цей час;
- визначити основні напрями жіночого руху в другій половині XIX – на початку XX століття та проаналізувати діяльність товариств, де основним джерелом праці й ідейності були саме жінки;

- прослідкувати зміни, які відбулися з жіночих рухом протягом другої половини ХІХ - на початку ХХ століття та пояснити, як суспільні виклики впливали на трансформацію завдань жіноцтва в цей час;
- визначити специфіку державної політики щодо жінок в ХІХ - на початку ХХ століття та порівняти отримані результати зі специфікою державної політики щодо жінок в УСРР (УРСР з 30 січня 1937 року);
- проаналізувати формування особливого, суто жіночого, простору в цей час, зокрема в літературі та кінематографі та пояснити, як суспільні виклики впливали на трансформацію завдань жіноцтва в цей час;
- дослідити взаємозв'язок між бажаним та реальним становищем жінок у суспільстві.

Хронологічні межі дослідження, зумовлені характером дослідницької роботи, обмежуються 1840 роком - 3 листопада 1937 років. Верхньою межею є 1840 рік, коли у Харкові виникла перша жіноча організація в Україні, Товариство допомоги вищій жіночій освіті, як відгалуження жіночих та громадських організацій в імперії. Нижньою межею є 3 листопада 1937 року – кульмінаційний момент репресій проти інтелігенції, коли в один день було страчено багато її представників. Із цього моменту ми вже не можемо говорити про розвиток бачення емансипаційної політики в літературі та кінематографі.

Територіально дослідження охоплює українські землі, які входили до складу Російської імперії станом на другу половину ХІХ століття до Української революції 1917 року та землі Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919-1937 роки (із 30 січня 1937 року УРСР).

Наукова новизна роботи полягає в комплексній та детальній розробці вкрай актуальної проблеми, яка досі повністю не отримала всебічного висвітлення в сучасній історичній науці. Нарешті вийшло зібрати воедино усі напрямки жіночого руху, його етапи, особливості трансформації від періоду до

періоду, усі чинники та передумови розвитку цього явища, ідеї, які всіляко намагалися формувати жінки, ті думки, які були популярними в цей час тощо. Це дозволило наблизитися до кращого розуміння специфіки формування суто жіночого, нового, простору в політичному та громадському житті. Історіографічна база дослідження емансипаційної політики радянських органів влади в Україні на основі розгляду стану саме художньої літератури та кіно 1920-1930-тих років є вкрай бідною. Ті праці, які існують, є мистецтвознавчими. Безумовно, вони торкаються важливих аспектів: біографій, особливостей творчості, змісту творів тощо. Саме поєднання матеріалів законодавчого, публіцистичного та художнього характеру, дозволило розглянути явище емансипаційної політики радянської влади в літературі та мистецтві саме з історичного боку.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, 6 розділів, висновків, списку використаної літератури та джерел. Обсяг основного тексту складає 79 сторінок, перелік джерел - 17 позиції, літератури - 48 позицій. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи 87 сторінок.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Проблема жіночого досвіду в новітній історії України є вкрай важливою та різноманітною для дослідників. Надзвичайно важливо почати з витоків жіночого руху в Україні, а саме з українських земель, які входили до складу тогочасної Російської імперії, яка стала осередком прогресивних на той час думок західноєвропейського походження. Це відбулося в середині XIX - на початку XX століття. Цю проблему дійсно варто окремо досліджувати, а її висвітлення поглиблювати в свою чергу. Також важливо рухатися далі й спостерігати жіночий шлях модернізації протягом наступних років, порівнювати й бачити наслідки соціальних, політичних, економічних змін, які вплинули на трансформацію духу часу.

Тема дослідження достатньо об'ємна, тому вважатиму за доцільне розділити цей розділ на два окремі, але, безсумнівно, взаємопов'язані аспекти. Перша частина - історіографічний бік жіночого досвіду в горнилі модернізації, формування суто жіночого, нового, простору в політичному та громадському житті другої половини XIX століття й до початку Української революції як чинника стрімких змін у всьому суспільстві. Друга – торкається впливу суспільних викликів духу часу на емансипаційну політику радянської влади у 1920-1930-тих роках і трансформації жіночого досвіду повсякдення під впливом цього.

Розпочнімо з першого аспекту. Історіографічний огляд теми зародження та розвитку жіночого руху в Україні спирається в першу чергу на праці пострадянського періоду. Радянські дослідники торкалися проблеми фрагментарно, проте, усе ж, не заперечували важливість жіночої освіти й урівняння жінок разом із чоловіками. Таким роботам, на жаль, бракує

критичності та об'єктивності. «Жіноче питання» за радянського часу розглядалося, здебільшого, через призму участі жінок у революційному рухові, в суспільно-громадському житті країни. А от уже період незалежності дослідження теми має різноманітні методологічні підходи щодо спектру міркувань та оцінок. У цей час у науці починають значно активізуватися пошуки щодо означеної проблематики. Варто зазначити, що вони значно удосконалилися в порівнянні з радянським періодом. З'явилося чимало дійсно якісних праць, які б висвітлювали ті чи інші питання із зазначеної проблеми. Зверну увагу, що акцент приділяється й дослідженню історії освіти, що була надзвичайно важливою для жінок, українського жіночого руху в контексті загального національного відродження. Детальне осмислення історіографії зародження й розвитку жіночого руху аж до лютневої революції 1917 року дає можливість більш глибоко зрозуміти історію жіноцтва в цей час, визначити передумови для подальших подій у нашій історії.

У першу чергу варто згадати про два важливі праці кандидатки історичних наук, викладачка історії та суспільних дисциплін на кафедрі історії Одеської академії харчових технологій - Людмили Олексіївни Смоляр [24], [25], [26]. У своїх монографіях автор провела неймовірно комплексне дослідження жіночого руху Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX століття в соціокультурному та історичному аспектах. Важливість цієї праці ґрунтується на тому, що історія жіночого руху в Україні досліджена шляхом залученням неймовірної кількості важливих архівних матеріалів, які дозволяють чітко визначити основні течії жіночого руху і навіть періоди розвитку. На сторінках монографій розкривається вся історія створення та головне, діяльності жіночих товариств, описуються форми їх роботи, а їх було чимало, подаються яскраві приклади широкої участі жінок в різних сферах життя, а саме: у культурно-освітньому, громадському, народницькому рухах.

В ще одній важливій праці дослідниці [24] на основі неймовірної кількості історичних джерел та літератури досліджується й аналізується з усіх сторін становище українських жінок, а саме: особливості їх політичного та

соціального статусу в різні періоди історії. На особливу увагу істориків, які займаються, як і я, періодом становлення, розвитку та активної діяльності жіночого руху, заслуговує саме та частина, що присвячена другій половині ХІХ століття – початку ХХ століття, до революції 1917 року. У цій важливій монографії зібрано біографії жінок, діяльність яких суттєво вплинула на весь розвиток цілої країни, зокрема суспільно-політичний та культурний, подано перелік усіх відомих жіночих громадських організацій, що були невід’ємною частиною суспільства й зробили багато для зародження та становлення, розвитку та активної роботи жіночого руху в Україні. Монографія дозволяє привідкрити досі невідомі сторінки, що стосуються життя, побуту та діяльності українських жінок, що й торкаються жіночого руху в Наддніпрянщині, його основних ідей та головних цілей.

У ще одній своїй праці [26] Л. Смоляр підкреслює побутування викривлених уявлень стосовно ідей фемінізму та глибоку закоренілість традиційних стереотипів у тогочасному досі патріархальному суспільстві, проте воно змінювалося. Ці зміни детально зафіксовані й досліджені історикинею. Праця є цінною, бо в ній показана типологія жіночого руху України, детально та вичерпно проаналізована соціальна база сучасного жіночого руху, а також звідти можна дізнатися багато про основні тенденції жіночого руху. Також чимало уваги приділяється особливостям жіночих організацій та органам їхньої влади: шляхам формування діалогу. Не менш важливо звернути увагу й на інтеграцію жіночого досвіду модернізації в загальноєвропейський, а саме входження жіночих організацій України в міжнародний простір. Важливо не оминати перші контакти жіночого руху з загальноєвропейськими досягненнями.

Якщо переходити від трохи більших за обсягом праць до трошки менших, але в жодному разі не за важливістю, неможливо не згадати про статтю Олени Ковальчук та Лілії Потапюк [46], Лариси Буряк [31], Марти Богачевської- Хом’як [18], Оксани Драч [34], [35], [36], [37] і Наталії Олійник [56]. Дослідниці дають нам надзвичайно цінну інформацію щодо контексту розвитку

та розвитку жіночого руху в Україні, його проблеми та успіхи [30, с. 676]. Для прикладу, монографія Марти Богачевської-Хом'як [18] охоплює історію жіночого руху всієї території України, проте нас цікавить саме Наддніпрянщина. Історикиня Марта Богачевська-Хом'як висвітлює діяльність різноманітних жіночих організацій та підкреслює, що їх характерною рисою була фактична зосередженість на розвитку як такому, у першу чергу це стосувалося освіти, позбавлення від усталених стереотипів і професійну зайнятість. Ці аспекти були найголовнішими для жінок. Висновки Марти Богачевської-Хом'як підтвержені численними архівними матеріалами, які дозволяють чітко окреслити його основні течії, побачити етапи розвитку та діяльності жіночих товариств. Л. Смоляр [24], на відміну від Богачевської-Хом'як, зазначає, що на початку ХХ століття виникають жіночі клуби, які були націлені на реалізацію феміністичних цілей. Дослідниця робить висновок: усвідомлення учасницями жіночого руху Наддніпрянської України пріоритету боротьби за людські права і свободи поєднувалось з бажанням реалізації жіночих прав.

Олена Ковальчук [46] і Лілія Потапюк [58] установили найважливіші причини та передумови виникнення процесу жіночого руху, проаналізували діяльність жіночих культурних та просвітницьких товариств у громадському та політичному житті, провели паралель із жіноцтвом Західної України, з'ясували роль жіночого руху в історії, зацентували значну увагу на пробудженні національної свідомості українського народу.

Наталія Олійник [56] у своїй достатньо об'ємній та ґрунтовній роботі дослідила та проаналізувала усі особливості громадсько-політичної активності українських жінок через основні форми громадської та політичної участі. Дослідниця виділила основні шляхи, які спонукали жінок до громадсько-політичної активності.

Просто неоціненною в дослідницькому плані є робота за загальною редакцією Оксани Кісь [20]. До книжки долучилися такі відомі історикині, а саме: Мар'яна Байдак, Ольга Бежук, Марина Вороніна, Марта Гавришко,

Мирослава Дядюк, Катерина Кобченко, Олена Стяжкіна, Іванна Черчович. На всіх із них можна опиратися, коли досліджуєш жіночий досвід модернізації в Україні в той чи інший період нашої історії. У цій неймовірній книзі зібрані безцінні в історичному плані одинадцять розділів, які присвячені різноманітним аспектам становлення жіноцтва протягом кінця ХІХ століття – другої половини ХХ століття. Робота торкається жіночого досвіду Наддніпрянщини, півдня України, Слобожанщини та Галичини, що дозволяє порівняти на яскравих прикладах умови, у який зароджувався жіночий рух, оцінити абсолютно всі чинники, що сприяли або навпаки перешкоджали цьому. У цій роботі знайшло багато відображення багато архівних матеріалів, усних свідчень очевидців подій, що дозволяє оцінити дуже кропітку роботу історикинь щодо кожного з розділів. На особливу нашу увагу заслуговує третій, п'ятий та шостий розділи книжки. Із цих розділів ми, дослідники, можемо почерпнути чимало інформації про особливості становлення освітнього процесу в середині ХІХ – на початку ХХ століття на прикладі Наддніпрянщини як форму емансипаційного та модернізаційного процесу серед жінок, зміни їх моральних, соціальних та емоційних орієнтирів. Не менше уваги необхідно приділити й емансипаційній політиці радянського керівництва у 1920-1930-тих роках ХХ століття як формі зовсім інакшого погляду на речі в цей час. Загалом книжка дає чітке розуміння про всі можливі способи змагання жіноцтва за політичну, емоційну, соціальну та економічну рівність протягом усього того часу, яке охоплює це дослідження.

Про важливість освіти в становленні жіноцтва також писали: Людмила Лаврик-Слісенко [52], Оксана Драч [34], [35], [36], [37], Людмила Міхневич [54], Катерина Кобченко [45]. Ці дослідниці комплексно дослідили всі етапи становлення освіченості жінок як спосіб самоемансипації. Отримання вищої освіти – пріоритетний напрям для жінок другої половини ХІХ століття.

Тепер зосередьмося на другому аспекті. Донині жіночій темі в літературі 1920-1930-тих років бракує уваги дослідників. Насправді, це є проблемою, адже період багатий на образи, які мають бути проаналізовані. Вплив емансипаційної політики радянської влади (зрівняння жінок у правах із чоловіками, звільнення

їх від обмежень) на самих жінок, їх повсякдення, зокрема й на мистецтво 1920-1930-тих років знайшов своє відображення в низці наукових праць авторів пострадянської доби. Переважно вони є літературознавчими та мистецтвознавчими. Попри це, дослідження мають достатній спектр матеріалу для розгляду цього питання. Радянські автори у своїх працях, присвячених емансипації, на жаль, торкалися лише виробничої зайнятості жінок і мало уваги приділили розкриттю їх кар'єрної самореалізації в культурі. Матеріал відкидати не потрібно, є можливість дізнатися про загальні настрої в суспільстві.

Жінка в 1920-1930-тих роках мала звільнитися від «домашнього рабства» й працювати разом із чоловіком. В основному, це стосувалося економічної сфери розвитку держави. Головним способом пропаганди радянська влада вважала літературу. Особлива роль належала художньому змалюванню жінок в «ідеальному світі». Зважаючи на це, виникає потреба проаналізувати тих, хто за потребою держави намагався створити цей міт. Емансипація 1920-1930-тих років позначилася не тільки на тому, якими рисами наділялися героїні художніх творів. У цей час з'явилося багато письменниць, які уособлюють реальне становище жінки в цей час. На основі їх біографій, творчого шляху, характеру, вподобань можна наблизитися до питання впливу емансипаційної політики на жінок не тільки через прямі політичні рішення, а й через мистецтво та жінок у ньому.

Перш за все, варто почати з доробку радянського часу. Попри заідеологізованість, він дає нам змогу розгледіти, як влада бачила жінок і в якому становищі вони перебували. Подібний матеріал почав з'являтися, як тільки більшовики прийшли до влади. Саме тоді вони взяли курс на зрівняння прав обох статей. Радянська історіографія емансипаційного питання носила загальний характер, проте, проаналізувавши доробок, можна провести паралелі і з літературою та кіно.

Праця Шабурової М.О [28] стала загальними розвідками із «жіночого питання» у СРСР. Вона акцентує увагу на рівності з чоловіками, торкаються безпосереднього залучення жінок до суспільної роботи та важливості їх як

ресурсу для функціонування держави. Ці суспільні настрої вплинули на всіх жінок, які намагалися підлаштуватися до умов, створених державою.

Пострадянська історіографія емансипаційної політики радянської влади щодо аспекту української літератури ґрунтується на дослідженнях, які розкривають особливості змалювання жінок у художніх творах 1920-1930-тих роках, торкаються деталей літературного процесу, біографій та творчого шляху письменниць. Більшість із них мають, усе-таки, літературознавчий характер, але їх відкидати в жодному разі не можна. Крім цього, сюди належать праці загального значення, які є яскравими прикладами характеристики суспільства.

Питання жінок в емансипованій літературі стало популярним зовсім нещодавно. До нього все частіше звертаються в науці, хоча раніше не надавали уваги. Наприклад, у праці українського літературознавця, публіциста, критика Юрія Лавріненка [21] серед сорока літераторів немає жодної жінки. Насправді, це і не дивує. Радянська влада робила усе можливе, щоб знищити імена відомих на той час жінок у контексті уніфікації культури. Натомість, у дослідженні Олександра Лугового [22] знаходимо цікаві відомості із їх життєписів. Автор проаналізував творчість багатьох письменниць УРСР 1920-1930-тих роках, зокрема Наталії Романович-Ткаченко, Наталі Забілої (Лютневої), Галини Орлівни, Докії Гуменної та інших. Праця автора є дуже важливою для усвідомлення того, що ця тема має бути висвітлена більш детально саме з історичного боку.

Довідник «З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій» [19] згадує про вісім талановитих літераторок 1920-1930-тих, долі яких «вирішила» радянська влада. Серед них було чимало талановитих письменниць, а саме: Вероніка Черняхівська, Рива Балясна, Ганна Касьяненко, Люціана Піонтек, Олена Журлива, Людмила Старицька-Черняхівська, Зінаїда Тулуб Мирослава Сопілка та інші.

До розробок загального значення, звідки можна почерпнути цікаву інформації щодо становища жіноцтва, зокрема і їхнього відображення в мистецтві, належать дослідження Ігнатенко І.В [43], Лабур О.В [50], [51],

Вороніної М.С [32], [33], Терещенко Ю [60], Коханової О.О [47].

Ірина Ігнатенко та Ольга Оприско у своїй статті [43] репрезентують моду, за допомогою якої створювалася «нова жінка» в СРСР у 1930-тих рр. Одним із засобів цього ї слугувала література. Жінка, яка вела активну трудову та суспільну діяльність, вважалася «ідеальною» й була невід'ємним елементом нового соціалістичного суспільства. Дослідниці розкривають цю багатогранну проблему й доходять до висновку, що єдиного стандарту не було. Варто зауважити, що соціальний статус жінки, тобто верства, до якої вона належала, відіграла неабияку роль у погляді на неї у мистецтві. Залежно від цього, образ у літературі набував тих чи інших рис.

Особливою є праця Ярини Цимбал [27], що є антологією жіночої прози 1920-тих. Там зібрано доробки чотирьох українських авторок, долі яких є певною мірою симптоматичними, а їхні твори говорять про як і про письменниць, так і про жінок цього часу водночас. Праця є справді унікальною, адже акцентує увагу на непростих умовах, у яких доводилося виживати суспільству. Автор говорить про ті проблемі, із якими щоденно стикалися жінки під впливом емансипації, а саме вибором між кар'єрою й родиною. Крім цього, заходимо пояснення питанню існування стереотипів, як моральних так і національних, особливо це стосується того, чи важко було стати письменницею у 1920-1930-тих роках. Дослідження присвячено жінкам і їх творам про самих себе.

Цікавими для розгляду є дослідження Жигун С. В [38], [39], [40], [41], [42], Кравченко О.Л [49], Луцій С. І [53], Воронцової О. Л [63], Луцького Ю [23] та інших. Вони конкретно описують становище літераторок 1920-1930-тих роках, акцентуючи на їх біографіях та творчих успіхах, і є важливими для розгляду проблеми. Ольга Лабур говорила в своїх творах про становище кінематографу в цей час.

Сніжана Жигун є авторкою спектру праць [38], [39], [40], [41], [42], які присвячені окремим жінкам у літературі 1920-1930-тих років. Зокрема, вона дослідила гендерний вимір «Ланки-Марсу» і творчість Марії Галич [41] як її

єдиної членкині. Ми можемо дізнатися, чим жила письменниця, про що писала і як бачила емансипований світ. Крім цього, акцентується увага на її публіцистичній діяльності, адже, якби не Марія Галич, можливо сьогодні не було відомо про низку особливостей літературного процесу 1920-1930-тих років і впливу на нього радянської влади. Сніжана Жигун говорить, що письменниця завжди виступала за власну ідентичність для своїх героїнь.

До постаті Марії Галич також звертаються Світлана Луцій [53], Олена Воронцова [63] та Олена Кравченко [49]. Дослідниці говорять про те, настільки важливу роль у літературному процесі відіграла мисткиня, аналізують різні аспекти літературного життя жінки під впливом емансипаційної політики. Вони називають її творчість логічним завершенням пошуків середовища, у якому проголошувалася свобода вибору, що було дуже актуальним для жінок у 1920-1930-тих роках.

Варто зауважити, що в доробку Сніжани Жигун є також досить цікаві праці про Наталя Забілу (Лютневу) [38] та Раїсу Троянker [39], що були популярними поетесами в той час. Їх тексти справді здатні заповнити душу. Поетеси говорять про право кожної жінки відчувати й обирати. Подібні теми стали можливими завдяки політиці більшовиків. Попри це, жінки мають у своїх доробках і приклади громадянської та філософської лірик, де говорять про пошук людиною майбутнього, кращого шляху для себе в подальшому, переймаються сенсом життя та його швидкоплинністю. У дослідженні цікаво прослідкувати, якою зовнішністю наділяли своїх героїнь літераторки.

У праці Віри Агеєвої [29] знайшла своєї відображення інтерпретація жіночих образів у літературі, а дослідження Ольги Сутулової [59] є більш конкретним і демонструє особливості бачення впливу емансипації на репрезентацію жінок у драмах Івана Дністрового та Івана Микитенка як приклад трансформації їх ідентичності. Усе це відбувалося під впливом економічних та суспільних обставин у напрямку маскулінізації.

1.2. Аналіз джерельної бази

Джерела дослідження складаються переважно з опублікованих спогадів українських письменників 1920-1930-х років та кількох документів законодавчого характеру, які є яскравими прикладами впливу емансипаційної політики на становище жіноцтва в цей період.

Особливості політики тривалого формування образу «нової радянської жінки» варто прослідкувати, беручи за основу та приклад низку важливих нормативних актів, декретів, зокрема тексти Конституцій УСРР від 1919 [14], 1929 [15], та від 1937 [16] років, які є яскравим свідченням політики держави та становища жінки на папері. Це доступно нам на електронних платформах. Саме аналіз статей Конституцій дозволяє помітити, якими правами наділяла влада жінок у державі, як відбувалася еволюція до визнання жінки окремим суб'єктом правових відносин на рівні із чоловіками. Також можна зробити висновки про те, які соціальні ролі покладалися на неї. Не варто забувати й про достатньо послідовну політику забезпечення жінок вищою освітою. Це можна прослідкувати на прикладі низки документів законодавчого характеру [13, с. 172, 177]. Відштовхуючись від цього, варто досліджувати втілення політики, яка змінювалася з кожним виданням основного закону, й інтерпретацію її вже на прикладі мистецтва.

До джерел належать праці революціонерок 1920-тих років, які стояли біля витоків питання звільнення жінки: Олександри Колонтай, Інеси Арманд, Надії Крупської та інших. Деякі з них очолювали відділи, спрямовані на мобілізацію жіночих ресурсів для виробництва. Найбільш показовим, усе ж, є доробок Олександри Колонтай [8], [9]. Її ідеї були досить революційними. «Ідеал жіночності» Колонтай зробив фурор у радянському суспільстві. Олександра Колонтай започаткувала таке поняття, яке застосовується до літературного процесу 1920-1930-тих роках, - «сексуальна емансипація». У його основу Колонтай заклала ідеї «вільного кохання», «шлюбу без обов'язків», «материнства» тощо. Також не варто забувати про погляди й самого В.І. Леніна [10]. Вони й визначали спочатку бачення емансипації радянською владою й дали можливість з'явитися настроям своєрідної «свободи» в творчості для

багатьох письменниць, твори яких ставали все більш чуттєвими. У кінематографі також можна було помітити подібні тенденції.

Вплив, який справляли документи законодавчого значення на жінок й на літературу, простежується в спогадах письменників та у їх творах. До спогадів у дослідженні належить доробок Докії Кузьмівни Гуменної [4], [5], написана 1972 року. Оповідь охоплює події від початку ХХ століття до середини 1920-тих років. Письменниця розповідає нам про ті перипетії свого життя, які пройшла сама. Зважаючи на те, що вона була безпосередньо залучена до літературного життя, спогади є чудовим джерелом для дослідження. Тут можна знайти цікаві відомості про київське об'єднання "Плуг", а згодом і Спілку письменників України. Автор значну увагу приділяє саме митцям, розкриваючи особливості їх характерів, уподобань та особистого життя. Її нариси можна вважати цікавим джерелом із історії побуду тогочасних жінок, особливостей літературного життя, але, на жаль, раніше письменниці не надавали уваги. Спогади можна назвати джерелом позбавленим цензурного втручання самої влади, її цензури, і цікавим зразком письменницької словотворчості.

У контексті роботи звертається увага й на, безпосередньо, художні тексти 1920-1930-тих років. Вони доступні в друкованому або ж електронному вигляді. Було опрацьовано твори таких письменників: Миколи Хвильового [12], Івана Дніпровського [6], Валер'яна Підмогильного [11], Марії Галич [3], вірші Наталі Забілої [7] та інших. Усі вони дають уявлення про те, як репрезентувався образ «ідеальної жінки», що не був універсальним, у творах літератури як одного з основних засобів пропаганди та маніпуляції серед населення й чи дотримувався він повністю.

Окрім цього варто зазначити, що під час роботи були використані низка програмних документів, які стосуються напряму громадських жіночих об'єднань [2]. Саме в них можна багато відкрити для себе про основні напрямки їхньої діяльності в період Першої світової війни, якому й присвячений окремий розділ кваліфікаційної роботи. Разом із цим варто

звернути свою увагу й на матеріали в архівах. У Фонді 715 Центрального державного історичного архіву м. Києва [1] міститься чимало документів про благодійну діяльність жінок під час Першої світової війни, допомогу хворим як важливу частину їхньої роботи в цей час.

Історіографічна база дослідження складається з низки праць радянського часу та періоду незалежності, що відрізняються різним підходом до висвітлення матеріалу. Робіт, які присвячувалися би конкретно впливу емансипаційної політики на літературу 1920-1930-тих років в УСРР (а з 1937 року УРСР) не так багато. Вони з'явилися в пострадянський період, коли зріс інтерес до висвітлення повсякденности та жіночої специфічної історії. Була звернена увага на конкретних письменниць та особливості їх біографій. Такі дослідження є дуже цінними і входять до основи цієї роботи. На їх основі можна прослідкувати, як формувався образ «ідеальної жінки» на рівні держави та трошки інакше інтерпретувався в мистецтві та суспільстві загалом.

Законодавчі акти, спогади письменників 1920-1930-тих років і конкретні тексти їх творів об'єднуються в джерела. На прикладі них можна прослідкувати, як формувався образ «ідеальної жінки» на рівні держави та трошки інакше інтерпретувався в літературі.

1.3. Методологічні засади

Методологічна база зазначеної кваліфікаційної роботи базова ґрунтується на загальних принципах наукового пізнання та аналізу. Її основу становлять принципи історизму й об'єктивності, уникнення стереотипів та ідеологічних нашарувань минулого в контексті соціальної історії, які передбачають з'ясування умов виникнення, розвитку та наслідків подій, а також розуміння їх причинно-наслідкового зв'язку. Також були використані описовий та бібліографічний методи.

При написанні роботи застосовано загальнонаукові методи логічного аналізу, класифікації та систематизації, узагальнення та спеціальні, а саме: проблемно – хронологічний, порівняльно-історичний, міждисциплінарний,

метод аналогій та статистичного аналізу тощо.

Зазначені методи не є вичерпними, проте всі вони склали основу кваліфікаційної роботи.

РОЗДІЛ II

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЖІНОЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Жіночий рух в Україні бере свій початок із другої половини ХІХ століття. Це масштабне та важливе явище нашої історії виникло під впливом західноєвропейських тенденцій, пов'язаних із урівнянням демократичних прав жінок та чоловіків. Стрімкий та неспинний розвиток суспільства, його демократизації та поширення ліберальних цінностей позначилися й на політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку нашої держави. Наддніпрянська Україна, Слобожанщина та південь України поступово стають осередком якісних прогресивних змін, які яскраво проявилися саме в другій половині ХХ століття і якраз у цей час і набрали своїх обертів. Поширюється література, у якій активно обговорюється плачевне становище жінок. Інтелігенція поступово підхоплює ці тенденції й розпочинає рух за якісну переорієнтацію поглядів тогочасного суспільства на жіночий досвід. У цей же час відбувається стрімка індустріалізація, що пов'язано зрозширенням кількості робочих місць на підприємствах та фабриках та нестачею робочих кадрів. Це неймовірно знаковий пункт якнайкраще ілюструє тогочасну ситуацію: виникає потреба розширення рамок для потенційних робочих кадрів на тогочасних заводах, фабриках та підприємствах, тож на робочі місця у промисловості можуть претендувати не тільки чоловіки, а й жінки. Жінки природно хотіли стати на один рівень із чоловіками і відповідно ймати ті ж самі права. Проблемою була реальна неможливість розпоряджатися своїм же заробітком, у той же час жінки мали палке бажання навчатися у закладах вищої освіти, університетах й інститутах, а також не проти були стати активними учасницями профспілкового руху [30, с. 673]. Про масштабний жіночий рух можна говорити з того моменту, коли поширюється «нова мода». Вона була своєрідним протестом проти власного підневільного та ганебного становища, але потім поступово з часом саме психологічний аспект емансипації

виходять на перший план, займаючи головне місце в цілях, які бачили перед собою жінки.

Не варто забувати й про освіту як таку як спосіб реалізації для жінок у житті на рівні з чоловіками. Тут уже варто не забувати про переваги доступу до середньої та професійної освіти, можливість здобувати вже й вищу освіту, застосовуючи й професійну працю, а потім уже й виборче право. Видатна історикиня Людмила Смоляр у своїй важливій праці [25] зазначає, що суттєвим, прямо неймовірним, поштовхом до масштабної боротьби за свої права для жінкам Наддніпрянщини став той факт, що Україна, на жаль, була вже давно розділена між двома імперіями із своїми закоренілими порядками та звичаями, тож не дивно, що рух за демократизацію всього суспільства поєднувався саме із бажанням реалізувати ще й національні права заодно [25, с. 66-67]. Таким чином поступово виникали підстави та вагомі причини для створення та функціонування жіночих товариств, які мали на меті відстоювати прав та інтересів жінок, сприяти не тільки духовному зростанню нації, а й формуванню її цілої інтелектуальної еліти [30, с. 674].

Зародження жіночого руху в Наддніпрянщині, Слобожанщині та на півдні України виникло в зв'язку з особливостями правового статусу жінок на території українських земель. Способом реалізації для жінки була сім'я, яка була для більшості в'язницею [30, с. 676]. Сказати, що дружина перебувала під моральним гнітом - нічого не сказати.

Про жодні політичні права для жінок у цей час годі й казати, жодних політичних прав жінки у середині XIX століття не мали зовсім. Для правового статусу жінок у цей час характерні такі риси: не варто забувати, що вони належали до категорії неправоздатних громадян Російської імперії, адже цілком і повністю мали відсутність будь-якого пасивного виборчого права і були позбавлені навіть найменшої змоги брати участь у громадському житті цілого суспільства [25, с. 82]. Виникла просто замкнена ситуація, адже жінка була змушена спочатку залежати від батьків, а потім – від чоловіка. Це стало ваговою причиною того, чому для жінок настільки критично важливо було

саморганізовуватися, брати на себе неабияку відповідальність за своє життя, життя своїх рідних та близьких людей, дало натхнення та можливість розвивати їх суспільну активну діяльність. Тож до причин зародження, розвитку та становлення жіночого руху в Україні на прикладі Наддніпрянщини, Слобожанщини та півдня України можна вказати такі речі: байдужість до жінок як до суб'єктів права загалом, їх достатньо низький правовий статус у політичному та суспільному житті, обмеженість права на освіту з неможливістю роботи в подальшому, творчій суспільній діяльності.

Важливим питанням, яке постало в процесі модернізації всього суспільства стало поширення національно-визвольних настроїв у цілій Європі. Це сталося після французької революції. Серед національної інтелігенції різних країн, у тому числі й України, поширювалися вкрай неоднозначні та навіть революційні настрої. Суспільство одноголосно повставало проти монархії, тож питання національного самовизначення було на порядку денному.

До першочергових та важливих, які пов'язані із зародженням та становленням жіночого руху на території Наддніпрянщини, Слобожанщини та півдня України неодмінно стосуються також ліквідація кріпацтва, масштабні аграрні реформи, стрімкий ріст промислового виробництва, важливі реформи в галузі освіти та науки. Усе це миттєво, проте переконливо, відкрило широкий доступ до будь-якого рівня базової освіти, послаблення цензури, руйнування стереотипів тощо [30, с. 677]. Інтелігенція почала звертати увагу на становище жінки, адже умови стрімко змінювалися. Виникла необхідність нових ролей для жінок, які відповідають новим революційним соціальним обставинам. Почала виходити емансипаційна преса. Наприклад, літературно-науковий місячник "Основа" (виходив у Петербурзі з січня 1861 по жовтень 1862 року) виступив своєрідною платформою для поширення ідей рівності чоловіків і жінок. Це значно вплинуло на питання самоемансипації жінок. Якщо брати до уваги саме поняття емансипації, то воно полягає в безпосередньому звільненні від чогось, скасуванні обмежень, урівнянні. Обмежень і стереотипів щодо жінок існувало справді багато. Жінки, що мали змогу прочитати «Основу», з кожним

разом усе більше усвідомлювали своє право на щось більше. Не секрет, що література вкрай майстерно впливала на суспільну думку. Письменники як ніхто інший надзвичайно гостро та влучно відчували ситуацію, яка в той час панувала в суспільстві, яке ніяк не могло позбавитися свого патріархального забарвлення, тому в цій ситуації можна сміливо говорити про те, що письменники розуміли актуалізацію необхідності ціннісної переорієнтації, неодноразово наголошуючи скрізь на ганебному та підневільному становищі жінки. Поширювався термін «війна статей». Виникла гостра потреба актуалізації необхідності доступу жінок до вищої освіти та діалогу про жіночий досвід і жіночі цінності [29, с. 14]. «Основа» підтримувала діяльність прогресивної громадськості, рух за вищу освіту жінок, зазначаючи, що жінка має повне право на це, варто згадати історію [25, с. 87].

У цей час відбувалося суспільне піднесення серед натхнених ліберальними умовами та реформами інтелектуалів. Саме такими настроями жила молодь 1860-х – початку 1870-х років. Жінки не були винятком, адже після скасування кріпацтва у жінок виникла реальна потреба самостійно працювати і заробляти кошти на своє життя, щоб забезпечити себе та рідних людей [20, с. 62]. Жінки Наддніпрянської України, Слобожанщини та півдня України підтримували західноєвропейські цінності й ідеї про рівноправність статей без переваг чи привілеїв для однієї статі, доступ жінок до політичного життя, розширення сфер їх професійної діяльності [25, с. 88]. На це впливали твори Жорж Санд, Джордж Еліот, Вірджинії Вульф, Олів Шрайнер, Гертрути Стайн, Женні д'Ерикур. Образи викривали несправедливість та озброювали молодь для боротьби проти соціального гніту. Варто ще згадати працю «Про підкорення жінки» Джона Стюарта Мілля. Вона вийшла в Російській імперії в 1869 році й миттєво стала популярною. Він визначив несправедливість щодо жінки гальмом соціального прогресу. Справжніми джерелами інформації про явище емансипації в Наддніпрянській Україні стали такі періодичні видання: газети «Харьковские губернские ведомости», «Киевский телеграф» «Киевлянина», «Новороссийский телеграф» та багато інших [25, с. 89].

Реальним прикладом жіночого самовизволення в Наддніпрянщині, Слобожанщині та на півдні України незаперечним фактом бажання жінок до самоемансипації в Україні став саме 1860 рік, коли група київських жінок оголосила, що хоче відвідувати один із курсів університету. Для цього вони звернулися до професорсько-викладацького складу університету. Зрозуміло, що прослуховування одного курсу не вирішує проблему комплексно, але позитивні рішення вже були реальним прогресом.

Упродовж XIX століття – початку XX ст. у розвинених країнах світу поступово відбувалося зародження та становлення жіночої освіти, включно з вищою – можливістю навчатися вже й в університетах. На це вплинув суспільно-економічний розвиток, який розширював сферу застосування праці людини у різних галузях. Такі соціальні зміни сприяли тому, що поняття «патріархальний сімейний уклад» поступово відживало своє, адже настали умови, коли доходів чоловіка вже не вистачало, тому виникало питання заробітку з боку дружини та матері [20, с. 52].

На теренах Наддніпрянської України, Слобожанщини та півдня України ці явища відбувалися в контексті того, що українські землі перебували у складі Російської імперії, тому й мали ту специфіку, яка характерна саме для неї. Зародження та стрімке формування багатогранної системи середньої освіти для жінок в Україні логічно відбувалося переважно з ініціативи або з дозволу самої вищої влади. Її особливості, зміст, форма цього явища також залежали від цілей політики держави та мали відповідати всім запитам суспільства в той час. Університетська освіта, власне ідея про неї для жінок, розглядалася в достатньо неоднозначному контексті, найчастіше контрверсійному. Шлях до вищої освіти для жінок, більшості з них, став непростим випробуванням. Влада достатньо консервативно реагувала на можливість жінок учитися, адже поява в суспільстві освічених жінок викликала страх і заперечення [20, с. 53].

Коли ми говоримо про жіночий рух на Наддніпрянщині, Слобожанщині та на півдні України, не можна не згадати одну історичну подію. 14 грудня 1867 року піддана Російської імперії Надія Сулова (перша жінка-лікар) успішно

захистила дисертацію на звання доктора медицини в Цюрихському університеті. Звичайно, це викликало широкий резонанс у пресі з боку жінок, які хотіли там навчатися. Подія викликала масовий рух та резонанс. У Цюриху значно зросла кількість студенток. У підсумку серед швейцарських студенток 41,7% переважали представники українських держав. Цей попит на освіту в Швейцарії виник головним чином через те, що жінки не могли отримати вищу базову освіту [37, с. 115-116].

Підйом жіночого руху в 1860-х роках був викликаний ще одним об'єктивним фактором: розвитком неінституційних жіночих середніх шкіл, або системи середньої школи. Діяли також інститут шляхетних дівчат і парафіяльна школа. Виникло питання для подальших досліджень. Питання освіти для жінок у межах Російської імперії завжди мало політичне забарвлення. Відкриття чи закриття закладів освіти мало відповідати вимогам часу. Особливістю Російської імперії, котра незмінно лишалася аж до 1905 року абсолютною монархією, було те, що в цій країні не існувало навіть найменшої можливості громадської та політичної діяльності для представників обох статей, тому змагання за право на освіту було практично та беззаперечно єдиною змогою для жінок у здобутті своїх прав та свобод прав. У жінок часто було два вибори: нелегальна політична активність (аж до терористичної боротьби) та цілком легальне змагання за можливість здобути освіту [20, с. 63].

Слід зазначити, що наприкінці XIX століття у жінок був доступ до середньої освіти, яка полягала, наприклад, у першій професійній – акушерській підготовці. Це дозволяло вже тоді отримати можливість самостійної праці та фінансової незалежності, проте сфера застосування цієї практики мала суттєві обмеження. Вони полягали в тому, що жінки-випускниці педагогічних класів, наприклад, могли вчителювати тільки на рівні початкової та лише жіночої освіти. Був, звісно, і виняток, коли жінки могли займатися домашнім вихованням, де дозволяли навчати також і хлопчиків). Якщо вже говорити про те, де може бути застосована медична практика, то це могла б бути допомога при пологах, а от пізніше – фельдшерська справа або медсестринська діяльність.

Попри все це були хоча й перші, проте такі важливі кроки на шляху професійної освіти та праці жіноцтва. Це поклало початок змінам гендерних і соціальних ролей і виходу жінок за межі усталеного колишнього патріархального сімейного кола. Уже навіть це дозволяло жінкам мати право навчання та праці, нехай і з певними обмеженнями, але все одно вже цього було багато.

Такі тенденції сприяли тому, що жінки могли по-іншому подивитися на себе, на свої можливості, переоцінити власні сили у боротьбі за самостійність, зрозуміти, що вони мають і можуть намагатися робити все можливе для власного щастя та достатку. Такі настрої у суспільстві, а особливо серед жінок, не могли не вплинути на той факт, що кількість жінок, які самостійно заробляли або робили свій цілком посильний внесок у забезпечення цілої родини, збільшилася. Водночас їхня праця стала в декілька разів суспільно значущою.

Жінки були змушені займатися пошуком шляхів для отримання вищої освіти. У 1860 році преса Києва повідомила, що група жінок звернулася до ради професорів Університету Святого Володимира. Жінки просили дозволити їм відвідувати лекції в університеті. Таке стало можливим через офіційну згоду ради професорів цього вищого навчального закладу. Наступного року на порядок денний в університетській спільноті вийшло питання того, чи допускати жінок до здобуття вчених ступенів і які права надавати у випадку їх здобуття. Усі чотири факультети Університету Святого Володимира підтримали ідею допущення жінок до навчання на тих самих засадах, що й чоловіків, а три факультети (історико-філологічний, фізико-математичний та медичний) визнали можливим здобуття навіть вчених ступенів із подальшою науковою діяльністю та викладанням у стінах університету. Хоча слід зазначити, що професори-юристи університету вважали цей крок недоцільним. Подібну ініціативу підтримали у Харківському університеті. Несподівано все змінилося у 1863 році, коли відбулося ухвалення Університетського статуту

1863 року. Цей документ поклав кінець вільному відвідуванню будь-яких лекцій жінками [20, с. 64].

Оскільки в Україні жінки не могли поки що досягнути права отримувати вищу освіту, їм довелося виїздити закордон. Цюрих відкривав широкі можливості для українок. Згодом жінок-українок, які хотіли здобувати освіту у

Швейцарії, стало багато. Наприклад, наприкінці 1880-х років потім нових студенток посилювався, тому студентки з України становили не менше третини усіх тамтешніх студенток. Навчання в Цюриху радикалізувало політичні погляди в жінок, тому царський уряд цього боявся. Щоб запобігти цьому, було прийнято рішення заборонити виїзд українок до Цюриху на навчання із загрозою подальшої відмови здобувати освіту і в межах самої імперії [20, с. 64].

Як бачимо, уряд не бажав поширення знань серед жінок, адже вони могли загрожувати безпеці в державі, тому вирішувати питання освітою жінок навіть у межах самої імперії також не поспішали. Попри все жінки продовжували боротися. Вони робили все можливе для організації різних курсів, товариства для підтримки одна одної та й загалом для повного розширення сфери, де праця жінок може бути застосованою. Жінки змушені шукати шлях до вищої освіти. З

цією метою вони організовували та створювали різні курси, заохочували функціонування та відкриття товариств взаємодопомоги, розширювали сферу застосування жіночої праці. Метою цих організацій було в першу чергу процес благодійності, поширення знань, боротьба за право на вищу та середню освіту. Найбільшого поширення, безумовно, отримали благодійні організації, що поділяються на такі структури: благодійні, професійні, освітні та духовні (клерикальні) [30, с. 678].

Варто згадати про Товариство допомоги вищій жіночій освіті з Харкова. Воно виникло першим, а саме в 1840 році. Трошки згодом, а саме в 1878 році, суспільство дізналося про заснування Вищих жіночих курсів у самому Києві. Ініціативу проявила Аделаїда Володимирівна Жекуліна. Слід зазначити, що Аделаїда Жекуліна мала й гімназію, яка була єдиною із усіх жіночих гімназій у Києві, яка в 1906 році за ініціативою самої засновниці запровадила курс

предметів, який був складовою частиною навчання в чоловічих гімназіях. Це було зроблено для того, щоб підвищити якість знань дівчат-гімназисток, а головне – надати їм можливість продовжувати навчання на Вищих вечірніх жіночих курсах, які так само були засновані Жекуліною. Також змога вивчати той спектр предметів, які були основою і чоловічих гімназій, дозволяв жінкам у подальшому мати більше об'єктивних переваг під час їхньої професійної діяльності, їм не треба було складати іспити для отримання дипломів або ж це було робити легше.

Варто зауважити таким беззаперечний факт: київські Вищі жіночі курси склалися з усього двох відділень, а саме: історико-філологічного та фізико-математичного. Також важливо, що вони не поділялися на відділи, а курс навчання був розрахований аж на два роки. Вступити туди, звісно ж, було доволі непросто.

Термін навчання на таких курсах з кожним роком ріс, що не могло не вплинути позитивно на їх популярність серед абітурієнток. Це допомогло курсам вийти на один рівень із вищою школою. Предметів було дійсно багато, то учениці мали ще й практичні та курсові роботи. Київські Вищі жіночі курси поступово наближались до високого статусу, їх можна було б назвати «орієнтованими на вимоги вищої освіти», тобто навчатися там було дуже престижно та поважно для усіх жінок [65]. Початковий період існування організації Вищих жіночих курсів припадає на одинадцять років, із 1878 до 1889 рр. Згодом, у 1906, вони були відновлені й проіснували до 1917 року.

На курсах у різний час читалися абсолютно різні гуманітарні та природничі дисципліни, а саме: історія слов'янських літератур, англійська мова, психологія, педагогіка та інші. Незважаючи на важкі умови навчання, бо для багатьох жінок вони були пов'язані саме з матеріальними труднощами, більшість студенток показали достатню серйозність та успішність у навчанні, хоча слід зазначити, що жіноча програма гімназій не до кінця забезпечувала належною підготовкою до продовження навчання - отримання базової вищої освіти [45, с. 152].

Київські Вищі жіночі курси стали певним компромісом. Уряд хоч і фактично дозволив їх відкриття, але розглядав їх лише як вимушену поступку. Зважаючи на це, держава не могла гарантувати такому закладу жодних прав. Тож фінансової допомоги від уряду курси не отримували, що не може не здивувати [20, с. 65].

Навчатися на курсах було складно у фінансовому плані, тому не всі могли собі це дозволити. Через це Вищі жіночі курси Києва почали поступово втрачати своїх слухачок. Варто також зазначити, що не киянки повинні були винаймати житло й працювати, щоб хоча б якось платити за своє навчання. Студенткам було вкрай складно. Попри це Київські курси відіграли неймовірно важливу роль у зародженні та становленні вищої освіти в Україні та поклали початок жіночому освітньому рухові. Вони ставили важливим освітнім центром, заклали основи традицій вищої освіти жіноцтва в Україні та створили достатньо міцну базу для подальшого розвитку руху за права здобути вищу освіту жінками. Курси існували на добровільні пожертви, що вже може бути яскравим свідченням того, настільки багато уваги та сил жінки приділяли цьому питанню [20, с. 66-67].

Подібна освітня боротьба точилася і в Одесі. Усе почалося в Новоросійському університеті. Місто в цей час було великим і потужним культурним, комерційним і промисловим центром. Вищі жіночі курси в Одесі були створені для того, щоб дати можливість жінкам заповнити прогалини та недоліки в знаннях, які виникали через загальну освітню ситуацію в жіночих гімназіях. Підготовчий курс розпочався 17 січня 1879 року. Новостворений навчальний заклад завоював підтримку багатьох людей. На курси реєструвалися абсолютно різні за своїм характером та соціальним статусом жінки. Можливість відвідувати заняття з математики та природничих наук далив 1894 році.

Не варто забувати, що 31 вересня 1903 року в Одесі були відкриті Одеські жіночі педагогічні курси при жіночій гімназії Е.С. Пашковської. У перший рік роботи цих курсів було зареєстровано аж 300 слухачок, а ось уже згодом, за два

роки, там навчалось близько 600 дівчат. Спочатку вони йменувалися загальноосвітніми, але потім, а насправді щоб мати вищі шанси на відкриття, трансформували в педагогічні [20, с. 68].

Саме влада перешкодила виникненню Товариства жінок Наддніпрянщини. Харків не є винятком у цьому процесі. У другій половині 1870-х років розпочався процес відкриття жіночих училищ. Звичайно, без підтримки влади. Вихід було знайдено в 1895 році. Харківське історико-філологічне товариство спільно з «Товариством вчительок і вихователів» проводило наукові лекції для жінок у Маріїнській середній школі. Звісно, це не могло та й не мусило повністю замінити систематичну вищу освіту [24, с. 97].

Щодо вищої жіночої освіти уряд Російської імперії, зважаючи на суспільний тиск, був змушений реагувати на виклики часу. Влада змогла задовольнити вимоги хоча би у формі ВЖК. У той же час суспільно-політична ситуація загострювалася, тож уряд не схвалював функціонування таких закладів. Усі благочинні організації в Україні функціонували за рахунок грошей самих же слухачок та за рахунок реальної благодійної допомоги небайдужих серед інтелігенції та небідних людей імперії [37, с. 117-118]. Після відновлення у 1906 році Київські вищі жіночі курси завдяки численним благодійним внескам та тому факту, що за навчання курсисткам нарешті почали платити, змогли створити та вдосконалити якісну навчальну базу (лабораторії, кабінети, музей та бібліотека). За своїм забезпеченням ВЖК дорівнювали добре оснащеному університету на той час. Також ще й приміщення звести вдалося завдяки сприянню міської влади [20, с. 70-71].

Жінки демонстрували непохитність прагнень у сфері вищої освіти. Серед них було все більше тих, хто дійсно хотів навчатися. Курсистки бачили нову життєву стратегію дівчат на інтелектуальне вдосконалення та отримання наукових знань задля професійної реалізації. Той факт, що Вищі жіночі курси в Києві взагалі існували, безперечно доводить, що громадськість готова допомагати справі наукової освіти жіноцтва [35, с. 350-358].

На початку 1910-х років система вищої освіти для жінок Наддніпрянщини, Слобожанщини та півдня України, які перебували в межах Російської імперії, стала доступною та мала достатньо високий рівень, оскільки Вищі жіночі курси, які за своїм матеріальним забезпеченням дорівнювали непоганому такому університетові, діяли у переважній більшості університетських міст. Таким чином викладачі в університетах та на Вищих жіночих курсах були одними й тими ж самими людьми, програма навчання також була ідентичною, але існувала проблема – дипломи про вищу освіту жінки отримувати ще не могли. Слід зазначити, що загалом у гімназіях, особливо державних, обсяг викладання предметів був усе ж таким меншим, ніж у чоловічих. І така ситуація зберігалася аж до 1917 року. Це стосувалося предметів циклу природничих наук, латини і навіть математики. Цікаво виходило, що атестат зрілості, який був вкрай необхідним для подальшого отримання університетського диплому, надавався тільки після закінчення чоловічих гімназій із повним переліком курсів, необхідних для отримання диплому. Зважаючи на цей промовистий факт, дівчатам, які хотіли в подальшому здобувати вищу освіту й отримати університетський диплом, мали складати іспити за програмою чоловічих гімназій [20, с. 58]. Для цього були запровадженні іспити на диплом при університетах на звання учителів середніх шкіл або на подальшу викладацьку та наукову діяльність чи службу в навчальних закладах. Хоча попри таку незручність, програма жіночих гімназій не була переглянута. Це фактично поклало початок визнанню прав жінок у сфері вищої освіти та наукової праці, хоча слід визначати, влада не так просто здалася, вона завантажила курсисток численними іспитами та екзаменами [20, с. 72-73]. Найбільшим досягненням у той час для жінок стала можливість бути призначеними на викладацькі посади. Важко навіть описати, настільки важливим було це визнання рівноправ'я в інтелектуальній сфері. Також це можна назвати серйозним кроком жінок у їх науковій кар'єрі. Прогресивним у цьому був Медичний факультет Університету Святого Володимира [20, с. 72].

Уже в 1884 році Олена Доброграєва заснувала перший жіночий ґруток у рамках Вищих жіночих курсів Києва і сама ж його очалила. Ця організація займалася культурно-освітньою роботою серед народу, просвітою жіноцтва в різних сферах. Усі, хто були членами цієї організації, детально вивчали історію України, український побут, звичаї, традиції, організовували лекції за участі київських професорів. На Вищих жіночих курсах викладач і сам Володимир Антонович викладав історію, географію та етнографію України. Студентки видавали часописи, роздавали книжки, тобто вели таку активну діяльність. Жінки надзвичайно активно брали участь у цій діяльності й розвивали недільні школи. Не варто забувати про рух діяльність народниць в Україні, які так само активно займалися просвітницькою роботою серед жінок, навчали їх історії та культури, разом із цим відстоювали свої права і принципи, мали достатньо активну громадянську позицію, яка передбачала тотальне зруйнування патріархальної та закоренілої системи сім'ї. Це створило міцну базу для поступового зростання авторитету жінки в суспільстві [58, с. 20].

Емський та Валуєвський циркуляри (1876 і 1863 роки відповідно) негативно вплинули на жіночий рух. Влада була дійсно вкрай занепокоєна такою проукраїнською діяльністю української інтелігенції. Зважаючи на це, вона зайнялася ліквідацією недільних шкіл, заборонила видання будь-де й науково-популярної та й релігійної літератури українською мовою. На певний час культурно-національних рух був частково загальмований і не розвивався стрімко, як і раніше. Загалом кінець XIX століття був складним. Жінкам вдалося сформулювати свої основні пріоритети у своїй безпосередній роботі, а саме на порядку денному були такі речі: економічний, культурний, освітній, соціальний прогрес нації.

На початку XX століття, а саме у 1901 році, жінки відкрили для себе новий аспект їх діяльності та пішли значно далі: утворилися жіноча громада в Києві [30, с. 681]. Варто зауважити, що 1919 року ця організація досягла того, що їй вдалося вибороти для українок навіть членство в Міжнародній раді жінок. Ніби все було добре, проте згодом це членство було припинено, а саме у 1929

році, а відновлено вже за часів незалежності, у 1996 році). Також у цей час вело свою активну діяльність Товариство захисту працюючих жінок у Києві й Харкові. Зазначу, що ці жіночі товариства стали не просто феміністичними, а саме соціалістичними у своїй діяльності. Вони вважали своїм обов'язком у першу чергу розглянути з одного боку другорядне питання про права жінок й звернути увагу саме на питання прав та свобод робітниць. У 1905 році невелика група ініціативних жінок узяли участь у створенні проекту національно-регіональних підвідділів Спілки рівноуправління жінок [30, с. 687].

Тож, можна зробити висновок, що причини для виникнення жіночого руху в Наддніпрянській Україні, Слобожанщині та на півдні України були справді значущими й надзвичайно необхідними для старту такого потужного руху. Усе склалося так, що це завдання стояло на порядку денному. Жінки не звертали увагу на протидію імперської влади, усе ж, вдалося вистояти й заснувати чималу кількість організацій. Уся ця робота серед жінок впливала не тільки на суспільний розвиток, а й на культурний. Можна сказати, що ця діяльність жінок сприяла формуванню ще й національну еліту. Освіти жіноцтва в Україні пройшла величезний шлях, починаючи з ХІХ століття. Шлях охопив відкриття станових середніх шкіл і досяг свого апогею у створенні вищих жіночих курсів. Це були шалені зміни в житті суспільства, але вони відбувалися на тлі політичного та суспільного розвитку в усій імперії. Науковий процес, яким можна охарактеризувати ХІХ століття, вплинув на трансформацію знань про людину.

Масштабний жіночий рух у Наддніпрянській Україні, Слобожанщині та на півдні України виник через тенденції ліберизації та демократизації та ліберизації, під впливом скасування кріпацтва, кардинальних реформ освіти, науки та аграрного сектору, послаблення цензури в імперії, а також нестримного поширення прогресивних ідей та закликів у виданнях Західної Європи. Не менший вплив дав і стрімкий промисловий розвиток. Це спричинило тотальні трансформаційні зміни у всіх сферах тогочасного

суспільства ¹ . Вища освіта прямо залежала від політики уряду. Жінкам доводилося виборювати своє право вчитися, адже, окрім обмежень із боку влади, вони мусили стикатися у їй із нерозумінням у суспільстві, недовірою та відвертим засудженням. Можна сказати, що історія жіночої освіти українок Наддніпрянщини була історією боротьби за цю освіту фактично. Попри все, досягнення змоги здобувати вищу освіту стало трампліном для жінок на шляху до самостійного життя, праці та забезпечення себе як протидії упередженням патріархату.

¹ Бондаренко О.О. Указ праця. - С. 681.

РОЗДІЛ ІІІ

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЖІНОЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ

До початку ХХ ст. жінки Наддніпрянської України, Слобожанщини та півдня України проявляли себе, в основному, у благодійній та добродійній діяльності, опіці, філантропії. Жінки відстоювали своє право на участь в культурному житті всього суспільства, право на працю й освіту. Сам рух отримав назву «руху за емансипацію жінок», якого не можна відділити від руху, ідеї якого ґрунтувалися на боротьбі за духовну емансипацію людини особи та всього суспільства.

У контексті всього руху, який існував наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття, варто відокремлювати багато різних напрямків, зокрема: рух за однакову з чоловіками освіту, рух за право жінці діяти у своїх інтересах та на користь суспільства, за рівний шлюб тощо. Жінки постійно шукали різні шляхи здобуття вищої освіти. Вони вели надзвичайно активну діяльність: організовували різноманітні курси, зверталися прямо до уряду, щоб отримати дозвіл відвідувати лекції у навчальних закладах, які спеціалізуються на здобуття вищої освіти, створювали благодійні товариства підтримки жіночої освіти, допомоги іншим.

Жіночі товариства першого періоду (60-90-ті роки ХІХ століття) головну увагу приділяли таким моментам: благодійності, яка здійснювалася стосовно не тільки самих жінок, а й народу загалом, навчанню інших грамоті та письму, боротьбі жінок за впровадження їх права на отримання базової середньої та вищої освіти. Цей етап отримав таку назву - ліберально-демократичний.

До організацій, які займалися боротьбою за жіночу вищу освіту, входили: «Вищі жіночі курси в Києві» (1878-1889 рр.), «Одеські вищі жіночі курси», які проіснували не дуже довго, усього майже два роки (17 січня 1879 - кінець 1880 рр., але в 1903 році вони були відновлені), «Одеське товариство поширення жіночої освіти», яке руйнувало застарілі стереотипи в поглядах на жінку як

неповноцінну людину, «Товариство вчительок і виховательок» «Товариство допомоги в науковій освіті жінок». Жінки самостійно організовували в приміщенні Маріїнської гімназії гурток для читання наукових лекцій. Попри все вони не змогли замінити такої ж систематичної освіти, яку давали вищі навчальних заклади [25, с. 97].

Окремо варто зазначити про боротьбу за вищу медичну освіту. Спочатку жінки, не маючи можливості отримати освіту на батьківщині, почали від'їжджати до західних університетів для прослуховування лекцій, наприклад, до Цюріху. Виходить, що російський уряд непрямо сприяв контактам політичних емігрантів зі студентами та студентками у Цюріху. Це допомагало українцям познайомитися із західноєвропейськими революційними ідеями, що, звісно ж, не подобалося уряду, тому він згодом заборонив виїзд українкам закордон на навчання із можливим недоступом навчатися й у межах імперії.

Перші Вищі медичні курси на території Російської імперії були створені в 1872 році при Санкт-Петербурзькій Воєнно-Медичній Академії. Після цього відразу туди відправилися багато жінок із Наддніпрянської України, але згодом курси закрилися. Лише через 15 років, у 1897 році, у Петербурзі відкрили жіночий медичний інститут. Зважаючи на це, уряд був змушений розширити права жінок-лікарів. Диплом лікаря давав забезпечував жінкам вкрай багато нових цінних можливостей, а саме: вільну практику, завідування медичними дільницями, лікарнями в містах та земствах тощо. Однією з причин такої популярності сфери медицини для майбутньої професії для жінок була гарантія надійного заробітку. Зважаючи на практику в Петербурзі, боротьба за створення вищого медичного закладу почала й в Наддніпрянщині, у Києві. У 1907 році у Києві було відкрите ще й Медичне відділення Київських вищих жіночих курсів. Спочатку воно діяло автономно. Уже в 1916 році відділення було перейменовано на Київський жіночий медичний інститут [20, с. 71].

Натомість, жіночий медичний інститут в Харкові був відкритий у 1910 році завдяки зусиллям медичного товариства. Заклад став одним із найбільших медичних закладів в Наддніпрянській Україні [25, с. 108-109]. Він достатньо

швидко став потужним науковим центром та навчальним закладом, підготувавши до роботи та випустивши зі своїх стін значну кількість дійсно кваліфікованих лікарів. У цей же час відкриваються Вищі медичні курси в Одесі. Значну частину студентського контингенту Одеських вищих жіночих медичних курсів становили саме єврейські дівчата. Так сталося через те, що в них не було перспективи викладати, тому вони орієнтувалися на прикладні професії – медицину або справу юридичну [20, с. 71]. Відбір на курси був достатньо суворим, зараховували тільки найкращих, проте завдяки якісній роботі викладачів та студенток вищі медичні курси забезпечили тогочасну університетську медичну спільноту хорошою навчальною та клінічною базою [20, с. 71].

Усе ж, варто визначити, що найбільш поширеним типом жіночих організацій, себто товариств цього періоду в Україні були саме благодійні жіночі організації. Вони мали безліч завдань, що дозволяє поділити їх на добродійні, професійні, просвітницькі та клерикальні. Благодійні організації працювали з людьми, яким реально потрібна допомога, розуміли їх життєві проблеми та необхідність кардинальних змін у суспільно-політичному житті. Разом із цим жінки активно боролися за це. Не можна не згадати про сприяння жінок щодо заснування та діяльності недільних шкіл. Цим займалася в Харкові Христина Алчевська. Недільна школа в Харкові протягом 1862-1870 року існувала нелегально. У березні 1870 року нарешті вона була відкрита заново, але вже на легальних підставах. Навчання там велося щонеділі й про святкових днях (виходило близько тридцяти на рік) безкоштовно. Приміщенням спочатку слугувало Перше губернське училище. Цікаво, що викладачі не отримували грошей за свою роботу [58, с. 20]. Існувала спеціальна програма з усіх предметів для навчання в недільній школі, автором якої стала Христина Алчевська. Туди ввійшли її багаторічні напрацювання форм, прийомів і методів викладання. Усі вони спрямовувалися на розвиток природних нахилів кожної учениці. «Програма з усіх предметів навчання в недільній школі для дорослих і малолітніх учнів» стала базою для викладання протягом аж трьох наступних

десятиліть. Недільна школа Христини Алчевської стала особливою, тому що там навчали української народної пісенної творчості і літератури (жінки знайомилися з творчістю Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Івана Франка, Василя Стефаника та інших, детально вивчали їхні мистецькі доробки, обговорювали їхні твори). У самій школі викладали Дмитро Багалій, Борис Грінченко Микола Сумцов, Микола Корф та інші відомі педагоги та громадські діячі. Результати просвітницької діяльності Христини Алчевської були надзвичайно великими. Жінка неодноразово виграла міжнародні виставки зі своїми методичними розробками. Схожий до харківського заклад Христина Алчевська у 1879 році заснувала в селі Олексіївка на Катеринославщині. Згодом самостійно виникли й недільні школи по всій Україні: Київ, Чернігів, Ніжин та в інших містах.

Також на території України існували професійні жіночі товариства. Вони займалися залученням жінок до трудової діяльності. Усі благочинні організації виникли у зв'язку з необхідністю ефективного соціального захисту жінок, щоб підтримати їх у скрутні моменти на шляху невизнання. Серед професійних товариств сформувався «рух самопомоги», суть якого полягала в наданні матеріальних позик, сприянні працевлаштування, професійному навчанні тощо. Такі організації створювали їдальні, забезпечували жінок дешевими квартирами, гуртожитками, дитячими садками тощо [25, с. 93]. Більшість членів жіночих товариств працювали, звісно ж, безкоштовно. Це відбувалося тому, що жінки вважали, що головне завдання епохи формування громадянського суспільства – поліпшення побуту бідних верств населення. Виникали школи грамоти, бібліотеки тощо. Жіночі організації заклали основи системи соціального захисту. Благодійна діяльність вважалася необхідною та почесною.

Доброчинні жіночі товариства, в основному, були приватними. Серед них: Київське та Чернігівське благодійні товариства, Одеське та Полтавське жіночі благодійні товариства, Жіноче товариство допомоги бідним роділлям міста Одеси, Харківське товариство опіки малолітніх сиріт, Товариство денних

притулків для дітей робітничого класу, Київське товариство народних дитячих садків тощо [25, с. 122].

Саме Одеське жіноче благодійне товариство виникло найпершим, тому воно стало одним із найстаріших жіночих благодійних товариств. Воно проіснувало 1914 року. Члени товариства надавали допомогу літнім і хворим людям, навчали дітей бідних. Велика увага приділялася вихованню моральних цінностей. Благодійне товариство постійно організовувало вечори, вистави, читання тощо та об'єднувало у своєму складі різних за соціальним становищем жінок.

Жіночі благодійні організації виступали за охорону дитинства на законодавчому рівні. Відомо, що в резолюціях Першого Всеросійського жіночого з'їзду, що проходив у Петербурзі протягом 10-16 грудня 1908 року, була включена вимога щодо охорони дитячої праці, а саме: заборона її до 14 років, скасування нічних змін для підлітків, уведення безплатного навчання для всіх дітей віком від 7-14 років, викладання в школі рідною мовою. Це потрібно було, на думку благодійниць, для того, щоб створити систему громадського виховання і заповнити вакуум різними корисними жіночими проектами та ініціативами [25, с. 137].

Клерикальні жіночі організації об'єднувалися навколо різних православних церков. Серед таких товариств були організації: «Хрестовоздвиженська община сердобольних сестер», «Орден сердобольних вдів», «Одеська Струдзовська община сердобольних сестер», «Марийська община сестер жалібниць Товариства Червоного Хреста», «Община сестер жалібниць міста Катеринослава» та інші. Члени подібних товариств забезпечували людей матеріальною допомогою, зокрема: купляли білизну та медикаменти, шили сорочки, забезпечували санітарне перевезення хворих та поранених тощо [25, с. 140].

Особливим різновидом жіночого руху були цільові пожертви на суспільні потреби. Цим займалися, звісно, тільки заможні жінки. Серед них була й Марія

Вілінська (Марко Вовчок). Жінки вкладали гроші в розвиток притулків і народних шкіл, училищ.

Благодійність стала для багатьох «таємною» кар'єрою, але й водночас дозволила багатьом школам, притулкам розвиватися, виховувати нове покоління. Жінки нарешті змогли реалізуватися, у першу чергу, в освіті та професійній діяльності, чітко та вільно висловити свою громадянську позицію. Діяльність жінок у благодійних товариствах на цьому етапі (60-90-ті роки ХІХ століття), як правило, не була пов'язана з якимись феміністичними завданнями, але, щонайголовніше, сприяла новому психологічному сприйняттю жінки у суспільстві.

Наступний етап у діяльності жінок припадає на 90-ті роки ХІХ століття – початок ХХ століття (до 1908 року). У цей час українські жінки почали представляли свій рух на міжнародному рівні й заявляти про себе закордоном. Вони брали участь у різних міжнародних конгресах, виставках, які розкривали для жінок загальноєвропейські процеси по-новому, вводили їх у процес демократизації суспільства, поглиблювали їх знання про боротьбу за жіночі права. Цей етап характеризується радикальністю, зверненням уваги жінок до реальних соціальних негараздів, потреби відстоювати вже не право на освіту, а навіть право брати участь у політичному житті своєї країни.

У цей час формуються жіночі організації громадсько-політичного та морально-етичного спрямування. Вони представляли собою великі товариства, що мали значний вплив на громадян. Наприклад, Київське та Одеське товариства оборони жінок. Вони займалися проблемою торгівлі цими жінками, допомогою тим, хто опинився у підневільному статусі.

Усе більш уживаним стає термін «фемінізм» як рух за ідеї рівноправності. Жінки Наддніпрянщини, Слобожанщини та півдня України хотіли досягти максимальних можливостей для свого розвитку, самореалізації як в інтересах самої жінки, так і суспільства в цілому. Жіночий рух на цьому етапі характеризувався певною політизацією та диференціацією. Однією з таких організацією була Спілка Рівноправності Жінок (СРЖ). Відділи цієї організації

працювали аж у дев'яти містах Наддніпрянщини, Слобожанщини та півдня України. Спілка Рівноправності Жінок стала прикладом надзвичайно вдалого поєднання боротьбу як за інтереси жінок, так і навіть за національні інтереси загалом. Слід відокремити Полтавський відділ організації, який очолила Олена Пчілка. Подібні організації створювалися в гімназіях, на вищих курсах тощо.

Ще однією важливою рисою жіночої діяльності була багатопрофільність. Це було пов'язано з тим, що ідея боротьби за політичні та громадянські права ставала все більш популярною в суспільстві, а розвивати попередні напрямки також потрібно було. Такий формат роботи, звісно, потребував чимало зусиль. Варто згадати про найбільше товариство початку ХХ століття - Харківське товариство взаємодопомоги працюючим жінкам (1902-1919 рр.). Воно мало багато аспектів, якими мало турбуватися, а саме: його членкині опікувалися бібліотекою, дитячим садочком, гімназією, їдальнею, притулком для літніх людей, Вищими жіночими курсами тощо. Гімназія Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінкам стала першою, де навчалися діти обох статей. Узагалі, проіснувавши аж до 1919 року, товариство постійно розширювало й поглиблювало свою діяльність, було школою самоосвіти для багатьох жінок, давало можливість знайти справу, яка б відповідала їх індивідуальним потребам і запитам. У подібних товариствах можна було знайти інтереси, сформувати громадську свідомість, впевненість в своїх силах [25, с. 155].

Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінкам є прикладом руху «самодопомоги», що розвивався під гаслом «Жінки самі повинні прокласти собі дорогу до рівності». Це була самоорганізація профспілок, підприємств і артилерії, які допомагали жінкам у їхньому прагненні до доходу та фінансової незалежності. Економічну базу, необхідну для розвитку самодопомоги, створювали люди матеріально заможні та активні в громадському житті. Не менш важливу роль в утвердженні руху відіграли особисті риси характеру жіноцтва, а саме: ініціативність, впевненість у власних силах, соціальний оптимізм, вміння переборювати труднощі. Допомога

надавалася у вигляді натуральних кредитів, працевлаштування та професійного навчання. Велика увага приділялася формуванню впевненості жінок. Тут варто зачепити вкрай різноманітну систему курсів, шкіл грамоти, діяльності бібліотек, проведення дозвілля, організації відпочинку та виховання дітей членів товариства [25, с. 177]. Можна сказати, що жіночі організації своєю діяльністю закладали основи системи соціального захисту.

Слід зазначити, що умови й можливості залучення жінок до сфери інтелектуальної праці в Україні були більш сприятливі, ніж в самій імперії загалом. Це відбулося завдяки ліберальній атмосфері, яка склалася щодо вирішення питання жіночої освіти. Це, звісно ж, значно вплинуло на залучення українського жіноцтва до громадської, культурної та просвітницької діяльності. Яскравим прикладом слугує діяльність «Жіночої громади» (1901-1902 рр. у Києві). Слід відокремити, що організація не мала ніяких феміністичних гасел або суто жіночого завдання, проте об'єднала тих жінок, які просто хотіли діяти спільно, маючи одну єдину мету. Члени спільноти походять з двох поколінь, які по-різному розуміють свою роль у суспільних справах. Старше покоління зосереджувалося переважно на культурно-освітній діяльності, а молоді жінки прагнули до революційної діяльності [57, с. 111].

Варто пригадати й про організації нового типу – Жіночі клуби. Вони почали формуватися у 1909 р. Найбільшими серед них були: Київський Жіночий Клуб та Київське Загальне Зібрання. Жінки брали активну участь в усіх Всеросійських жіночих з'їздах та Міжнародних конгресах, куди їх запрошували, також у Всесвітніх виставках тощо. Це сприяло активному залученню жінок України до загальноєвропейських процесів, які змінювали й трансформували коло уявлень та понять про методи боротьби за жіночі права. Ці організації мали стати нейтральним місцем для об'єднання жінок всіх верств, сприяти зближенню, розвитку дружніх почуттів та надання матеріальної та моральної підтримок. Жіночі клуби мали вести різноманітну діяльність, пропагувати ідеали гуманізму [25, с. 190]. Членкині могли вносити пропозиції щодо розширення прав жінок у місцевому самоуправлінні, прийняття законів,

які забезпечували рівність, допущення жінок в університети, зрівняння пенсій, зарплат тощо [25, с. 197]. Це мало значні результати: вдалося досягти пом'якшення шлюбного законодавства, дещо змінити на користь жінок закон про права наслідування, про участь жінок у місцевому самоуправлінні, допущення до державної служби [25, с. 198]. У цей час виходять спеціальні жіночі видання: «Женский альманах» (Одеса, 1901), «Женская мысль» (Київ, 1909-1910 рр.), «Женская политическая газета» (Одеса, 1912 р.).

У контексті другого етапу жіночого руху пройшов і Перший Всеросійський жіночий з'їзд (з 10 по 16 грудня 1908 року), що пройшов у Петербурзі. Жінки України представляли товариства одинадцяти міст. Суспільство нарешті почуло голос жінок Наддніпрянської України, Жінки виступали у всіх секціях та пленарних засіданнях, дискутували й вносили свої пропозиції. Загалом нараховували 10 доповідей. З'їзд мав просто величезний вплив на розширення політичного світогляду жінок. Він показав рівень можливостей і досвіду, запевнив усіх, що жінки можуть і готові вирішувати глобальні суспільні проблеми. Подія допомогла жінкам із різними матеріальними становищами знайти підтримку.

Перший Всеросійський з'їзд став переломним моментом для жіночого руху. Він остаточно розмежував його. Подія, головним завданням якої було об'єднання жіночих товариств, не досягнула визначеної цілі, з 1908 року жіноцтво пішло різними шляхами, опинившись у різних ідеологічних таборах. Це все забезпечило новий етап розвитку такого масштабного явища.

РОЗДІЛ IV

ЖІНОЧИЙ РУХ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

З 1914 року розпочався новий, четвертий етап, розвитку жіночого руху в Україні. Він завершився 1917 року, із приходом лютневої революції. Оскільки довкола вирувала Перша світова війна, усі особливості жіночого руху в цей час зумовлювалися потребами фронту. Ці події вплинули досить суттєво на формування нового статусу української жінки в сімейному, професійному та громадському житті. Події Першої світової війни змінили багато що у житті сіх людей. Час політичних та економічних коливань, коли відбувалися постійні переміщення лінії фронту, безпосередньо впливали на безпеку та матеріальне й моральне становище цивільного населення. Цивільне населення в цей час складалося в основному з жінок, дітей та осіб літнього віку. Це відбулося у зв'язку з мобілізацією чоловіків на фронт. Жіноцтво отримало можливість отримати нові для них професії, які раніше вважалися суто чоловічими: лікарі та юристи. Наприклад, можна було ще претендувати на здобуття професорського звання у вищих навчальних закладах. Чимало жінок пішло на військову службу, що пов'язано зі створенням міліарних жіночих практик. Жінки долучалися до добротинної й громадської діяльності різного спрямування. Нові жіночі ролі обговорювали в тогочасній пресі, пропонували та коригували у суспільстві. Жіночі завдання, ролі чи образи були настільки різноманітними, що жіночий досвід Першої світової війни годі й узагальнити. Жінки стали частиною й політичного життя країни, стали активними діячками різноманітних партій і членами державних органів влади на місцях і в столиці [57, с. 112]. Тож у цьому розділі слід розглянути різні сторони та аспекти життя українських жінок у період Першої світової війни, адже це відбувалося у межах консервативного

суспільства, яке поступово й достатньо швидко модернізувалося у реаліях повсякденням, зруйнованого війною.

Перш за все, набув поширення рух сестер-жалібниць. Жінки брали участь у створенні притулків для біженців, відкритті дитячих садків для дітей солдатів, підтримці дружин військових, створенні курсів для навчання горесестер. Жіночі гуртки з Києва, Одеси, Харкова та Полтави брали участь у пошитті нижньої білизни для фронту, на гроші та пожертви відкривали їдальні для сиріт. Окрім суто матеріальної допомоги, жінки підтримували бойовий дух воїнів. Також жінки організовували літературні вечори для солдатів, навчали їх грамоти. Прикладом такого затишного місця був київський клуб «Родина». Тут діяло кілька українських шпиталів із хорошими умовами [25, с. 200]. Варто наголосити, що така діяльність була більше нелегальною, тому довго вона протриматися не могла. Виникла потреба заснування якогось офіційного товариства, легалізувати цю сферу, яке могло б допомагати фронту відкритим шляхом.

Наприкінці травня 1915 року в Києві було заснувалося одне знебагатьох легальних «Товариство допомоги населенню півдня Росії, що постраждало від війни». Його головою став директор Державного банку (Київської філії) В.Ігнатович. Це не було вже суто жіноче товариство, але до його складу входило багато жінок, на яких, головним чином, лежала вся праця. Основним завданням товариства вважалася допомога біженцям- українцям, зокрема тим, хто був арештований, заручникам, дітям, які втратили батьків тощо. Організація допомагала в першу чергу жертвам російської окупації Галичини. Діяльність товариства була надзвичайно важливою. Вона посилила український вплив на громадське життя, дала змогу галичанам отримувати матеріальні субсидії. Серед активісток, які допомагали людям, які постраждали від Першої світової війни були такі відомі жінки: Людмила Старицька-Черняхівська, Наталя Дорошенко, Зінаїда Мирна, Любов Шульгіна та багато інших.

У Галичині під час Першої світової війни було організовано чимало дитячих притулків, які водночас були й українськими школами, де викладали українською мовою й опрацьовували українські підручники. Разом із цим десятки подібних притулків організували і в Києві. Вони фактично стали першими українськими народними школами на тій частині України, яка належала Російській імперії.

До діяльності жіночого руху під час Першої світової окремо входила й допомога дітям. Вони мали не тільки приміщення й харчування, а також догляд, медичну допомогу, навчання. Такою організацією у Києві став «Очаг». До складу товариства входили не тільки приміщення, де дітей годували чи навчали, було навіть спеціальне місце для розваг. Організація проіснувала до 1917 року. Вона надавала допомогу не тільки дітям, а також їх матерям, які теж потребували харчів, грошової та моральної допомог.

Варто також задати про «Товариства боротьби з дитячою смертністю» і «Каплю молока» (Харків). Ці товариства займалися наданням допомоги жінкам-біженкам, які мали на руках лише тільки немовлят. Законодавство про охорону материнства і дитинства в цей час було відсутнє, тож відділи допомагали жінкам прогодувати немовлят, вчили елементарних правил дієти та гігієни, надавали можливість користуватися лікарською допомогою. Молоко для немовлят постачала спеціальна ферма. Воно стерилізувалося й контролювалося лікарями. Біднякам молоко видавалося безкоштовно, діти заможних отримували його по тій ціні, що коштувало фермі, а для багатих - молоко продавалося в два рази дорожче. Організації допомагали й тим немовлятам, що мали незаконнонароджених дітей. «Капля Молока» виступала проти того, щоб кидати своїх дітей. Для протидії цьому явищу, організація видавала матерям щомісяця аж по 9 карбованців на дитину, аж поки їй не виповнювалося дев'ять місяців.

Протягом війни кількість біженців стрімко зростала. Це стимулювало владу на відкриття ще двох додаткових пунктів видачі молока в Харкові, давати додаткові консультації для матерів.

Подібні організації існували й в Одесі. Зокрема варто згадати про «Одеське товариство оборони жінок». Його робота під час війни була ускладнена труднощами, оскільки не вистачало грошей. В Одесі було багато позашлюбних дітей і незаконних сімей. Їм, як відомо, державна допомога не надавалася, тому товариство вирішило використати цю можливість і забезпечити жінок не тільки матеріальною чи моральною підтримкою, а і юридичною. Останній вид допомоги полягав у тому, що головою товариства складалася спеціальна записка, де доводилося, що такі сім'ї можуть існувати, тому мають ті ж самі права, що й законні. Отримували підтримку, звичайнож, і легальні малозабезпечені сім'ї. Варто згадати й про «Київське товариство оборони жінок», при якому в 1916 році працював притулок для біженок та їдальня, де годували безкоштовно дітей-сиріт, чий батьки загинули на війні.

Крім цього, у містах Наддніпрянщини, Слобожанщини та півдня України працювали товариства допомоги біженцям, допомагаючи втікачам, заручникам і полоненим. Вони зазвичай виникали у приміщеннях, де колись розміщувалися жіночі організації, наприклад, у Клубі київських жінок [61, с. 25]. У 1915 р. у військовому шпиталі Петербурга було створено український гурток для допомоги українським солдатам та їх рідним листуватися між собою. Це об'єднання існувало майже легально, проте все одно діяльність товариства супроводжувалася браком коштів на не дуже позитивним сприйняттям з боку влади [61, с. 25]. Важливою подією громадського життя жіноцтва в період Першої світової війни став Всеросійський конгрес жіночих організацій (грудень 1915 року), у якому брали участь і українські об'єднання. Допомога жертвам війни – основна тема зібрання.

На початку 1917 року у зв'язку з Лютневою революцією напрям діяльності жінок набуває іншого, політизованого змісту, тож громадська чи благодійна діяльність поступово відходить на другий план. Період Першої світової війни суттєво змінив життя жінок. Роль їх діяльності зросла ще більше, оскільки під впливом об'єктивних обставин, війни, уряд не був здатний вирішити всі проблеми військового та цивільного населення

самостійно. Громадські жіночі об'єднання, які раніше виступали за рівність статей, право на освіту й висловлення своєї власної думки у суспільстві, протягом 1914-1917 років повністю змінили напрям своєї роботи й сконцентрувалися на благодійності, тому що це було саме те, що на той час потребувала країна. Вони допомагали хворим, пораненим і покаліченим воїнам, їхнім родинам, біженцям, дітям-сиротам та іншим категоріям постраждалого населення не тільки матеріально, морально, а й навіть юридично. Це все значно вплинуло на відчуття жінок самих себе в період ще більш стрімких змін - Української революції.

РОЗДІЛ V

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЖІНОК У 1920-1930-ТИХ РР.

Революція 1917-1918-тих років багато що змінила у свідомості людей. Це було пов'язано не тільки з тим, що монархія пішла в минуле, а й із трансформацією базових цінностей та пріоритетів. Під впливом змін загальних політичних стратегій розвитку радянської суспільно-економічної системи протягом 1920-1930-х років статус жінки поступово набув рис маскулінності. Її місце в державі та сім'ї набуло зовсім іншого значення.

Більшовицька влада першочергово намагалася урівняти права чоловіків і жінок. Метою визначалася успішна розбудова нового суспільного ладу. Володимир Ленін був переконаний у тому, що справжнє звільнення жінки можливе лише в результаті соціальної революції шляхом безпосереднього залучення її в державне виробництво. Ідея прослідковувалася в низці нормативних актів, декретів, а також у текстах Конституцій УСРР від 1919 року [14], 1929 року [15] та 1937 року [16]. Поступово йшов процес створення «нової радянської жінки», яка позбавлялася «домашнього рабства», а, відтак, й економічної залежності від чоловіка.

Гендерні стратегії, якщо брати загальну концепцію партії, не становили окремої частини радянської політики. Вони підпорядковувалися основним ідеям суспільно-економічного розвитку й мали на меті досягнення поставленої цілі – мобілізації жіночих ресурсів для потреб держави. Також більшовики любили присвоювати собі досягнення своїх попередників. Таке прагнення влади було цілком логічним, адже в післявоєнний час потрібно було вирішувати проблему нестачі робочих рук. За деякими даними, після громадянської війни жінки багально складали понад 59% населення колишньої Російської імперії [55]. Для влади не було ціллю міняти права жінка на краще.

Гендерна політика базувалася на принципі завоювання авторитету й протиставлення досвіду західноєвропейських країн, які вважалися

«буржуазними», і де жінки не набували цілковитого рівноправ'я з чоловіками. Попри це, не варто забувати, що це було не урівняння права статей. Передусім, чоловіки й жінки розглядалися радянською владою як трудові суб'єкти.

Уперше на законодавчому рівні в радянській Україні це положення закріпили в Конституції УСРР [14], яка була прийнята III Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 року (статті 3, 5 та 22). За Конституцією 1919 року чоловік, і жінка мали однакові юридичні та політичні права. Стаття 28 визначала, що це є можливим, якщо обоє працюють однаково.

Наступним питанням, яке розглядалося в контексті гендерної політики радянської влади, був шлюб і створення сім'ї. Суть полягала в офіційному невизнанні церковного типу узаконення стосунків. На зміну прийшов обов'язковий цивільний шлюб. Принцип рівності подружжя закріпився в першому шлюбному кодексі УСРР – Кодексі законів про акти громадянського стану про сім'ю та опіку 1919 року. Розлучення могло здійснюватися без яких-небудь перешкод в органах РАЦСу при добровільному бажанні чоловіка й жінки чи в місцевому суді на прохання одного з них. Усі процедури були максимально спрощені. Крім цього, навіть існувало явище «заочного» розлучення у випадку невідомого місця проживання або відсутності одного із членів сім'ї після закінчення певного строку. Це все, на думку радянської влади, мало стати передумовою звільнення жінки.

«Експертками» у питанні «емансипації на той час були Інеса Арманд та Олександра Колонтай. Вони відступовали та всіляко поширювали ідею шлюбу як товариського союзу двох незалежних і рівноправних членів комуністичного суспільства. Арманд, Колонтай та інші активні громадські діячки (Л. Сталь, Н. Крупська, К. Самойлова) ще до революції боролися за рівні права жінок за допомогою журналу «Робітниця» й стояли біля витоків питання емансипації. Висувалися вимоги рівного доступу до освіти, працевлаштування, хорошої заробітної плати, заснування позашкільних дитячих закладів тощо.

Після захоплення влади більшовиками почали працювати «жінвідділи», які існували майже в усіх регіонах і населених пунктах України. Жінвідділи

існували по всій вертикалі влади в усіх населених пунктах та регіонах. Вони існували для практичної діяльності. Усюди можна було знайти посаду жінорганізаторки, яка мала бути в ідеалі комуністкою, яка очолює відділ агітації. Ця посада, звісно ж, була оплачуваною, але от жінорганізаторки нижчих щаблів не отримували зарплату, вони працювали на громадських засадах [20, с. 115].

Одним із прикладів діяльності жінвідділів були делегатські зібрання. Членкині обиралися серед безпартійних жінок. На цих подіях їм читали спеціальні лекції, на яких доводили легітимність членства у цих організаціях. Жінорганізаторки і делегатки регулярно проводили різноманітні за своїми темами тижні. У межах цих акцій жінки надавали допомогу поранених і хворим бійцям, безпритульним дітям і тим, хто голодує. Протягом 1920-х років кількість делегаток на зборах жінвідділів постійно зростала.

Перший «жінвідділ» було створено при Харківському губкомі КП(б). Діяльність «жінвідділів» продовжувалася до 5 січня 1930 року. Потім питаннями емансипації почала займатися партія безпосередньо. Основними заняттями цих структур було: залучення жінок до радянського будівництва, забезпечення їх широкої участі в суспільному виробництві та громадсько-політичному житті. Також на жіночі відділи покладалося зобов'язання створити «новий еталон жіночності», якого мали дотримуватися всі. Вагому роль у цьому відіграла Олександра Колонтай. Із 1920 року вона керувала роботою «жінвідділів». Колонтай зробила багато для трансформації таких понять як «шлюб» і «сім'я». Це були ідеї «легкого розлучення», «вільного кохання», виховання дітей зусиллями держави [8], [9]. Олександра Колонтай зазначила, що сімейна система та її форми та функції не дозволяють жінці повноцінно займатися такими видами праці, як промисловість, сільське господарство, освіта, культура та медицина [62]. Щоб виправити це, потрібно створити спеціальні виховні заклади для дітей. Таким чином, і жінка буде більш вільна, і дитина «виховуватиметься у дусі комунізму». Шлюб визначався необов'язковою умовою, визнавалися навіть незаконно народжені діти. Це

була революція в зміні цінностей, адже ідея пропагувала «вільну любов», руйнування стереотипів та суспільних норм, увага зверталася лише на те, чи працює жінка, чи ні. Стосунки між чоловіком та жінкою повинні були розвиватися в напрямку любові, перш за все, до колективу, домінуванні спільних інтересів над особистісними та приватними. Запропоновані принципи уніфікували сімейне життя в усій країні. Слід зазначити, що державні органи влади безпрецедентно втручалися в приватний простір людей.

Думки Олександри Коллонтай щодо «звільнення жінки» неодноразово піддавалися сумнівам усередині самої партії. І, чесно кажучи, вони не призвели до хороших наслідків: поширилася кількість розлучень, упала народжуваність, зросла безпритульність.

Частиною емансипаційної політики більшовиків була ліквідація неписьменності, неосвіченості серед жінок різних верств населення. Більшовики пропагували ідею про те, що у вільний від праці час, вони мають навчатися, здобувати самоосвіту та вчитися керувати колективом. Спочатку цим займалися жінвідділи, а пізніше – жінсектори КП(б)У. Також на підприємствах організовувалися спеціальні гуртки. Заняття відбувалися чотири рази на тиждень протягом 3-5 місяців. До них залучалися всі дорослі до 50-ти років. Жінки, що мали дітей і не могли відвідувати курси лікнепу, займалися вдома з учителями. Ті, хто опанував науку, отримували пільги. Робітники звільнялися раніше на дві години від праці зі збереженням заробітку. Селяни отримували знижку 20% при обов'язковому страхуванні майна для того, щоб поза чергою молоти зерно в млинах. Той факт, що жінок залучили жінок до суспільно- політичної праці позитивно вплинув на загальний рівень освіченості пересічної радянської жінки.

Що дійсно радянська влада зробила добре, так це ліквідувала неписьменність серед населення. Це був один із напрямків культурного будівництва, запроваджений владою. Багато для цього зробили ті ж самі делегатські збори. Якщо брати всі обсяги цього достатньо масштабного явища. То слід зазначити, що жінвідділам, у яких працювало не дуже багато людей на

ділі, було складно навчити всіх жінок писати, то в цьому визначалася по черговість, на першому місці якої були комуністки, а потім уже націлена робота з ліквідації неписьменності розрахована на селянок, домогосподарок та некваліфікованих робітниць на різницях підприємствах та заводах. Ця політика, безсумнівно, дала свої успіхи. Відсоток грамотності серед жінок віком від 9 до 49 років станом на 1930 рік становив від 78 до 91% залежно від місця проведення аналізу (маю на увазі місто або село).

Підбиваючи підсумки радянського експерименту в 1920-тих роках, варто зазначити, що серед більшовиків було популярне гасло, яке полягало в тому, що звучало приблизно так: «Що неможливо перемогти – слід очолити». Ця фраза цілком спрацювала в радянському жіночому питанні. Що б там не було, громадська активність, яка спрямовувалася на заснування різних інституцій для зміни життя жінок, жінвідділи взяли під свій повний контроль життя жінок, зробили його підзвітним. Невдовзі й самі жінвідділи розчинилися у партійній вертикалі влади.

Жінки, як і кожен в УСРР, опинилися у горнилі модернізаційних процесів - індустріалізації та колективізації. Радянська влада розглядала жінок як надзвичайно потужний людський ресурс, який може допомогти здійснити масштабні плани «комуністичного будівництва», сприяти якнайкращій реалізації усіх ідей. Жінка банально розглядалась лише як важливе знаряддя соціалістичного будівництва, просто гвинтик у загальній системі. Підтвержень цьому чимало, просто якнайкращим свідченням цього стали нереальні, невиправдано швидкі, темпи втягнення їх у суспільне виробництво крахни в горнилі модернізації - індустріалізації та колективізації.

Після революційних думок Олександри Колонтай щодо жіноцтва, радянська влада з початку 1930-тих вирішила перейти до такої політики, коли стосунки в сім'ї і сам шлюб вважалися основою комуністичного суспільства. Це було важливим показником становища жінки. Комуністична партія почала орієнтуватися на збереження сімейних цінностей, охорону та підтримку як дитинства, так і материнства. Із середини 1930-тих років влада офіційно

забороняє аборти й ускладнює процес розлучення. Ні про які «вільні стосунки» не може йти й мова. Крім цього, пологи й народження дітей перестають бути особистою справою жінки. Вагітність, належне виховання дітей, їх здоров'я та благополуччя перетворилися у справи державного значення. Декретна відпустка передбачала «відпочинок» матері протягом чотирьох місяців: два місяці – до пологів, два – після (разом – 112 днів). Далі – робота або кримінальна відповідальність, як і передбачав закон.

Разом із цим на жінку покладалося значне навантаження. Вона мала відпрацювати важкий робочий день у колгоспі, на заводі або на фабриці, а потім приділяти свої сили та енергію родині. При цьому, держава не полегшувала життя жінки, адже рівень дитячих садків, ясел, закладів громадського харчування був недостатнім, а робочий день зазвичай складав 11- 13 годин. Часто не вистачало грошей, оскільки влада подбала про те, щоб для елементарного життєзабезпечення невеликої сім'ї необхідними були зарплати обох із подружжя. Через те, що застосування праці жінок було масовим, умови життя робітниць було не на найкращому рівні. Яскравим прикладом емансипаційної політики радянської влади щодо жінок у середині 30-тих рр. є Конституція 1937 року [16]. Саме там було закріплено скасування тих законів, які обмежували жінок і забезпечували однакові права та обов'язки між обома статями.

У цей час розгортається активна агітаційно-пропагандистська робота серед жінок, щоб вони чітко розуміли усі особливості та тонкощі політики партії, поставлені нею перед ними завдання та цілі і «завзято» (ідеально) брали участь у здійсненні усіх захмарних планів. Це було спрямовано на реалізацію цілком прагматичних планів та ідей. Пропаганді серед жінок України усіляко сприяла преса, зокрема, у 1921 році відбулося заснування журналу «Комунарка України». Тематика цього періодичного видання була типовою для партійних видань з урахуванням жіночої аудиторії. Окрім цього, у 1924 році було засновано ще й журнал «Селянка України». А ось на сторінках цього періодичного видання друкувались такі матеріали, які стосувалися цілком

практичних цілей, а саме: про стан справ у сільському господарстві, проблеми колективізації, створення закладів побуту на селі. Загалом на сторінках усіх українських періодичних цього періоду публікувалися спеціальні сторінки для жінок-робітниць [24, с. 132-133].

Жіноцтво дедалі масштабніше залучали до всіх процесів будівництва держави та до праці на виробництві. У вищих органах влади зробили все можливе, щоб нічого не відволікало жінок на цьому шляху. Процес реалізації зазначених планів вирішили прискорити за допомогою створення більшої кількості ясел і дитячих садків, що мало сприяти якнайшвидшому формальному звільненню жінок від материнських обов'язків. Насправді таке вкрай швидке будівництво лише на папері задовольняло жіноцтво, але на ділі всі виглядало інакше. Якщо ми говоримо предметно, то варто зазначити, що, наприклад, на підприємствах Дніпра (Дніпропетровська) на заводах працювали аж 1468 робітниць. Для їхніх дітей треба було аж 200 ясельних ліжок, але на ділі на було жодного [20, с. 132-133]. Також слід зазначити, що коли жінок приймали на роботу, то за ту саму роботу, яку виконували й чоловіки, жінкам платили в рази менше, тобто ті ж самі дореволюційні патріархальні традиції цілком зберігалися, їх ніхто не збирався навіть міняти [20, с. 134].

Говорячи предметніше, слід зазначити, що до другої половини 1930-х роках у вугільній промисловості жінки займалися 23,4% усіх можливих позицій, до того ж цілком різноманітних. Усе ж значною громадською активністю в межах колективів жінки ніяк і не вирізнялися [20, с. 134].

У 1930 році «відділи із роботи серед жінок» як частину партійних осередках було ліквідовано. Попри все, робота тривала, але вже на загальних засадах. Посади жіночих організаторів залишилися в жіночому відділі, а жінки-делегатки обиралися на термін до трьох років. У 1933 році залишкову діяльність активність згорнули, а от уже наступного року ліквідували й жінсектори [20 с. 118]. Загалом жінвідділи за весь час існували для того, щоб об'єднати жіноцтво з метою вільного доступу до освіти, гідного працевлаштування, заробітної плати, участь у громадському житті. Жінвідділи

займалися питаннями народної освіти, охороною здоров'я, праці, продовольства та соціального забезпечення.

Під час процесу «розкуркулення» селян в Україні було ліквідовано 550 тисяч селянських господарств. Варто зазначити, що саме жінки чинили найбільший опір насильницькому об'єднанню у колгоспи. Після цього влада зрозуміла, що їх треба «більшовизувати». Уже в червні 1929 р. комуністична партія провела Всеукраїнський з'їзд колгоспниць, на якому влада закликала жінок сприяти всіякому поширенню колгоспів. Соціалістичне змагання, що вже існувало в промисловості, було поширене й на село. Значну роль відіграли в ньому жінки. Вони ставали бригадирками та ланковими.

Із трансформацією сімейних цінностей змінилися професійні й чисто візуальні стандарти жінок. Вони мали освоювати «чоловічі» професії. За період із 1928 по 1933 роки частка жінок серед промислових робітників зросла з 28,6% до 35,5%. Незважаючи на те, що владою проголошувалася охорона праці жінок, заборона її на важких і шкідливих ділянках виробництва, це не виконувалося на практиці, адже постійно відчувалася нестача робітників. Станом на 1931 рік, Наркомат праці на місця чоловіків, які працювали токарями, штампувальниками, електрозварювальниками, машиністами, закликав і жінок до праці. Тільки у вугільній промисловості в результаті проведених заходів у відповідності до постанови Ради Міністрів СРСР «Про заміну жіночої праці на підземних роботах у гірничо-видобувничій промисловості й будівництві підземних споруд» було звільнено 150 тисяч робітниць. Навіть ті заборони, що залишалися в деяких галузях, керівництво порушувало, коли зіштовхувалося із нестачею робітників.

Економічні чинники, особливо краща заробітна плата, змушували жінок іти працювати на такі підприємства. Крім цього, владою передбачалися соціальні заохочення робітниць: державні ордени за досягнення на виробництві чи в сільському господарстві.

Не варто забувати про візуалізацію владою «нової радянської жінки». Вона здійснювалася за допомогою пропаганди у періодиці та культурі, в

основному літературі. Якщо для художніх творів не завжди вистачало часу, то газети чи журнали читали всі. Саме там радянська влада і розміщувала світлини «ідеальних» на їхню думку жінок: усміхнених, підтягнутих, сильних, вірних дружин та люблячих матерів. Попри це, емансипаційні настрої, що панували під впливом політики досягнення рівності між статтями, знайшли свій відбиток і в мистецтві, особливо в кіно та літературі.

РОЗДІЛ VI

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗІВ ЖІНОК У РАДЯНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ (КІНО ТА ЛІТЕРАТУРА)

Радянська емансипаційна політика щодо звільнення жінок від «домашнього рабства» була би неможливою без конструювання їх «ідеального» образу на прикладах художніх творів. Саме література та кінематограф, як ніщо інше, мали бути засобом пропаганди, маніпуляції й демонстрації людям, як діяти в тих чи інших ситуаціях.

Привернення уваги до жіночої теми в перше десятиліття існування Радянського Союзу пов'язане з формування міфів та ідеологем нового життя. Ідеться про кардинальну перебудову всього суспільства. Вона передбачала трансформацію соціального, правового та економічного становища жінок, розширення меж реалізації соціальних жіночих ролей. Новий підхід до функціонування сім'ї та приватності, ставлення влади до материнства сформували тип нової жінки, який став ідеалом нового ладу .

Держава підтримувала особливу роль жінок у суспільстві, встановлюючи загальні межі гендерних контрактів і значною мірою залучаючи жінок до робіт, особливо тих, які були фізично важкими. Потрібно було створити ідеал «нової жінки», але це неможливо було лише духовно та психологічно. Зважаючи на це, ідеологія намагалася вплинути на всі аспекти жіночого життя. За допомогою художніх творів, кіно та літератури зокрема, вона намагалася нав'язувати жінкам стереотипи їхньої поведінки та вигляду .

У перші десятиліття існування СРСР жінку в кіно та літературі показували дужою і рішуче налаштованою на нове життя. Для неї була характерною орієнтація на новий побут, соціальна активність, колективізм, грамотність. Це була жінка, яка попрощалася з минулим та звільнилася від тягара домашніх турбот (учасниця революційної боротьби, жінка на

громадсько-політичній роботі, жінка-керівник середнього управлінського рівня). Починаючи з 1930-х років маскулінність трансформується у традиційну жіночність. Для жінки в кіно та літературі характерні такі риси: доброта, жертівність, у чому числі заради родини, емоційність, теплота і чуйність. Поступово, до кінця 30-х років виокреслюється такий еталон «радянської» жінки - самостійної, незалежної, зовні привабливою та успішною у своїй справі. При цьому в основі жіночого образу далі існує три базові типи (традиційний, героїчний і фатальний), які в залежності від випадку проявляють себе з різним ступенем активності, синтезуються та доповнюють один одного.

Для початку розгляньмо репрезентацію жіночого досвіду в літературі 1920-1930-тих років. Її особливості змінювалися залежно від особливостей політики радянських органів влади. Аналіз образів жінок дозволяє зрозуміти, як емансипація впливала на зміст літератури.

Загалом еволюцію образів жінок в УРСР можна умовно розділити на три важливих періоди, що приблизно співпадають із економічною сферою розвитку держави: «воєнний комунізм», НЕП, індустріалізація та колективізація. Зважаючи на те, що запроваджувала влада, концепції відображення жінок підлаштовувалися під той чи інший «зразок».

Емансипаційна політика радянської влади передбачала звільнення жінок від залежності, скасування обмежень, що були раніше, і зрівняння їх у правах із чоловіками. Це дуже вплинуло й на становище культури, особливо літератури. Імена жінок-письменниць нарешті стали звучати поряд із чоловічими. Це є одним із прикладів їх кар'єрної самореалізації. Часто історичні дослідження не звертають особливої уваги на це. В антології Юрія Лавріненка [21] серед сорока літераторів немає жодної жінки. Справді, їх було небагато. До того ж, радянська влада робила усе можливе, щоб знищити імена відомих на той час жінок у контексті уніфікації культури. Часто вони залишалися непоміченими й непочутими, а потім так само, як і чоловіки, стали жертвами репресій за сфабрикованими справами. Попри це, не варто обезцінювати жіночий внесок у літературу 1920-1930-х років.

Люди сприймали творчість письменниць як щось дивовижне, особливо, якщо їх біографії були нетиповими, бурхливими, що часто так і ставалося [39]. Попри це, жінки нарешті отримали право, а, головне, знову відчували у собі силу, говорити про те, про що так довго мовчали. Надихнувшись творами Наталі Кобринської, Олени Пчілки, Ольги Кобилянської, Уляни Кравченко та інших, вони описували свої почуття, емоції, думки, зачіпаючи ті теми, про які чоловіки говорити не наважувалися. Письменниці нарівні з чоловіками брали участь у літературній дискусії про те, що таке література. Більшість жінок у 1920-1930-х роках належала до Спілки селянських письменників «Плуг». Членів цієї організації було багато. Вони вважали, що культура має бути масовою». До членів «Плугу» належали такі митці: М. Хвильовий, М. Куліш, Олекса Слісаренко та ін.). Організація мала широку систему жіночих секцій і гуртків. Її філії були в багатьох містах України. З 1925 року Товариство сільських письменників налічувало 183 члени. Серед письменниць УРСР, які були учасницями «Плугу», є такі мисткині: Олександра Свекла, Наталя Забіла (псевдо Лютньова), Варвара Чередниченко-Коваліва, Докія Гуменна, Марія Романівська, Раїса Троянкер та інші.

Серед жінок, які внесли частину своєї творчості в розвиток емансипованої української радянської літератури 1920-1930-х років, і входили до інших, менш відомих організацій, можна назвати: Домініку Дудар, Олену Журливу, Ганну Касьяненко, Ладю Могилянську (група «Середа»), Мирославу Сопілку, Агату Турчинську (обидві були членкинями «Західної України»), Зінаїду Тулуб (спочатку писала російською, а за радянського часу перейшла на українську), Маргариту Сенгалевич, Вероніку Черняхівську (група «Гроно») Риву Балясну («Молодняк» і ВУСПП) [42].

Зв'язки між жінками-літераторками були дуже міцними. Вони перебували в діалозі із літературним товариством. Серед найбільш популярних журналів, у яких друкувалися жінки, були: «Життя й революція», «Нова громада» (обидва в Києві), «Літературно-науковий вісник» (Львів) та ін.

Емансипаційні тенденції політики радянської влади, вплив ідеологічних конструктів дуже цікаво прослідкувати на творчості літераторок 1920-1930-х років. Це добре відобразилося на тому, яку життєву позицію вони займали та які теми вони порушували у своїх творах. Біографії жінок відрізнялися, але всі вони втілювали ідеал «нової жінки». Хтось був засуджений радянською владою за націоналістичні погляди (Ладя Могилянська), хтось перекваліфіковувався зі згортанням коренізації, щоб лишитися у літературі (Наталя Забіла), а хтось просто вирішив покинути творчість (Марія Галич). Попри це, їх досвід був унікальним явищем в емансипованій країні. Дуже цікаво слідкувати запошуками власної манери письма, формуванням естетичних смаків та ідейних громадянських позицій кожної. Теми, що порушувалися, ставали все більш вільними й показували, що жінка може бути активною членкинею суспільства, а не тільки виконувати роль домогосподарки.

Жінкам-письменницям було не просто завоювати авторитет серед колег-чоловіків, особливо, якщо їх коханими були партійні діячі. Відразу закрадалася підозра щодо таланту. Письменниці опинялися перед складним вибором між родиною й кар'єрою. Часто їм доводилося поєднувати родинне життя із громадською та політичною діяльністю, хай і в обмеженому умовами вигляді. Та сама дилема відбилася і в численних літературних, часто автобіографічних, творах письменниць. Суспільство нав'язувало стереотип, що така проза чи поезія є низькопробною, хоча насправді вона була дуже прогресивною і глибокою. Жінки успішно розвіювали цей міф. Ніхто не знав, як жити в емансипованому радянському суспільстві, тому напрямки у творчостях письменників, у тому числі й жінок, відбивали цю невизначеність.

Якщо говорити про відображення жінок у літературній творчості, можна виділити п'ять основних типи жіночих образів у літературних творах, які співпадали з реаліями емансипації 1920-1930-тих років в УРСР. Такими є: «жінка-мати», «жінка-суспільниця», яка поділяється на кілька категорій, «жінка-революціонерка», «жінка-аристократка», «жінка-повія». Деякі з них існували в емансипованому радянською владою літературному процесі разом,

інші – відходили в минуле, коли втрачали свою актуальність. Так чи інакше, їх усіх можна об'єднати в один образ – «нову жінку», яку радянська система намагалася сформувати. Також в одній героїні інколи могли поєднувати різні типи.

На прикладі літературних творів можна побачити, якою мала бути зовнішність, професійні заняття, шлюб, внутрішній світ (характер, захоплення, інтереси тощо) радянської жінки.

Першим «ідеальним» образом жінки стала героїня, учасниця громадянської війни та революції. Тут знайшла своє відображення мілітаризація. У важких умовах війни жінкам не було куди подітися, як пристосовуватися під суспільні умови й разом із чоловіками піти на фронт. Там вони виконували ролі медсестер, комісарів армії й навіть бійців. Після отримання такого досвіду, у повсякденному мирному житті й сліду не залишилося від колишніх фемінних рис - жінки засвоїли авторитарну чоловічу модель поведінки. У літературних творах їм належать ролі «чекісток» або «шпигунок». Як сказала у своїй праці Віра Агеєва [29], це були «жінки, що втілювали романтичні пориви й революцію». Риси маскулінності найбільш яскраво виявляються в образі «жінки-революціонерки». Автори часто приписували їй надлюдські риси, здатність на все і все подолати, що часто збігалось з панівними настроями того часу, які були міфами, вигаданими радянською владою. Пізніше, коли суспільству потрібно було мобілізувати всі сили для відновлення економіки, моделями стали невтомні працівниці. Через публічність сформувалося нове уявлення про жіночу працю, утвердилося уявлення про всемогутність жінки. Одним із типових зразків тогочасної типової кінострічки, яка відображала суть державної ідеології, був фільм Г. Александрова «Світлий шлях», що пропагував нічим не особливий наратив про пересічну радянську жінку, яка досягла значних кар'єрних здобутків завдяки любові до праці й терпінню протягом цього, безсумнівно, «нелегкого» шляху. Такий образ мав надихнути жінок на важку працю заради світлого майбутнього

і, таким чином, використати їх ентузіазм задля розбудови промисловості й розвитку держави загалом.

Другим образом, який потрібно розглянути, є «жінка-суспільниця». Він був одним із найбільш популярних у 1920-1930-тих рр. і з'явився тоді, коли виникла потреба відновлювати післявоєнну економіку. Пропаганда робила все можливе для формування зовсім нового погляду на жіночу працю. Поступово утверджувалося уявлення про «і доброго слюсаря, і токаря» [51, с. 206]. Тип поділявся на «робітниць», «колгоспниць» та працівниць сфер громадського життя (кухарки, вчительки, медсестри). Як зазначила у своїй праці Віра Агєєва, це був образ «жінки виробничого ентузіазму» [29]. Такі жінки в першу чергу працювали задля достатку своєї країни: добре проявляли себе на заводі, на полі, навчали або лікували дітей, майбутнє соціалізму. Вони мали рівні права та можливості з чоловіком-пролетарем, вели активну трудову та суспільну діяльність і могли пожертвувати власними інтересами.

Радянська влада намагалася нав'язати за допомогою засобів маніпуляції, куди й входила художня література, що «жінка-суспільниця» має бути дуже скромною. У першу чергу це стосувалося зовнішнього вигляду. Зважаючи на це, усі героїні творів носили зручний одяг простого крою, коротке волосся, яке зазвичай ховалося за хустинкою, і наносили мінімум косметики на обличчя, а краще її відсутність узагалі. Природність – головна характеристика жіночої радянської краси, що є антиподом «західної» штучності.

Дуже детально описувалися професійні якості «жінок-суспільниць», нестримний потяг до знань та самовдосконалення. З кінця 1920-х років радянська влада намагалася залучити їх і до важкої промисловості на одному рівні з чоловіками, сподіваючись цим створити умови для подолання дискримінації. Можна стверджувати, що цей образ, який був викликом колишнім патріархальним нормам у суспільстві, спрямовувався на те, щоб отримати контроль і знищити у свідомості жінок їх індивідуальні цінності та риси. Подібна політика радянської влади призвела до того, що, попри проголошену емансипацію, жінка втратила свободу свого вибору.

Трошки згодом у літературі з'явився образ «жінки-матері». До нього зверталися досить часто. Це було пов'язано із тим, що розвиток економіки поступово налагодився, тому ажітаж мобілізації трохи послабився. Другою причиною появи нового образу в літературі стала політика радянської влади, спрямована на збереження сім'ї як важливого чинника якнайшвидшої побудови соціалізму. Подібні тенденції поширилися після «революційних ідей» Олександри Колонтай, які призвели до частих розлучень і погіршення демографічної ситуації в державі в цілому. Зважаючи на це, шлюб став обов'язковою умовою спільного життя двох людей. Його метою було народження дітей. Якщо люди не могли цього досягти через проблеми зі здоров'ям одного з подружжя або двох, існували дитячі будинки, захистом яких також займалася держава. Жінка мала бути доброю та вірною дружиною, вправною господинею та дбайливою матір'ю. Усі ці принципи знайшли своє відображення і в художній літературі. Образи «жінки-матері» та «жінки-суспільниці» існувала разом і взаємодоповнювали одне одного, адже доводилося поєднувати дві важливі ролі одночасно.

Серед усього цього слід навести той факт, що образи жінок могли не ототожнюватися конкретно з певним типом. Частіше таку тенденцію можна помітити в ліричних творах. Поети намагалися зацентувати свою увагу на внутрішніх переживаннях жінок, а не на їх кар'єрній чи особистій реалізації.

Розглянути наочно репрезентацію зазначених типів, їх трансформацію й розвиток можна на прикладі кінематографу - молодого жанру, який дуже швидко розвивається в 1920-1930-х роках. Кінематограф також був важливою частиною радянської пропаганди. За допомогою кіно влада намагалася підкріпити образ «радянської» жінки. Це можна показати на прикладу тих фільмів, які були зняті ВУФКУ з 1922 по 1930 роки. Привернення уваги до жіночої теми в перше десятиліття існування Радянського Союзу пов'язане з формування міфів та ідеологем нового життя. Ідеться про кардинальну перебудову всього суспільства. Вона передбачала трансформацію соціального, правового та економічного становища жінок, розширення меж реалізації

соціальних жіночих ролей. Новий підхід до функціонування сім'ї та приватності, ставлення влади до материнства сформували тип нової жінки, який став ідеалом нового ладу

Держава підтримувала особливу роль жінки в суспільстві, задаючи межі домінуючого гендерного контракту, масово залучала жінок до праці, зокрема й до фізично важкої. Потрібно було створити ідеал «нової жінки», але це неможливо було лише духовно та психологічно. Зважаючи на це, ідеологія намагалася вплинути на всі аспекти жіночого життя. За допомогою кіно вона нав'язувала жінкам стереотипи їхньої поведінки та вигляду [64, с. 21].

В українському кіно 1920-1930-х років знайшли своє відображення чотири головні позиції радянської влади – участь жінок у суспільному виробництві (мала надзвичайно важливу роль), підвищення освіти, залучення їх до управління і охорона материнства й дитинства. Вони стали сюжетною основою для багатьох фільмів того часу. Важливо, що цінувалися такі риси: професійність, компетентність, задоволення від самого процесу праці, постійне самовдосконалення і творчість, бажання старатися ще більше, нестримний потяг до нових знань – саме такі цінності пропагувались на екранах кінотеатрів.

У перші десятиліття існування СРСР жінку в кіно показували дужою та рішучою, впевнено налаштованою на нове життя. Згідно з пропагандою вона мала орієнтуватися на новий побут, соціальну активність, колективізм, грамотність. В ідеалі це була жінка, яка попрощалася з минулим та звільнилася від тягара домашніх турбот (учасниця революційної боротьби, жінка на громадсько-політичній роботі, жінка-керівник середнього управлінського рівня) [64, с. 302].

Починаючи з 1930-х років маскуліність трансформується у традиційну жіночність. Для жінки в кіно характерні такі риси: доброта, жертвність, у чому числі заради родини, емоційність, теплота і чуйність. Поступово, до кінця 30-х років, виокреслюється такий еталон «радянської» жінки - самостійної, незалежної, зовні привабливої та успішної у своїй справі. При цьому й далі існує три базові типи (традиційний, героїчний і фатальний), які в залежності від

випадку проявляють себе з різним ступенем активності, поєднуються та доповнюють один одного.

У фільмах цього періоду чітко підкреслюється «ідеальна» радянська жінка, яка завжди має час доглядати за собою, виготовляє власну косметичні засоби в домашніх умовах і знає всі маленькі секрети догляду за шкірою та волоссям. Вона повинна бути гарною, стрункою, добре розвиненою і мати здоровий вигляд. При цьому її зовнішність повинна бути скромною, а як жінка вона повинна спрямовувати всі свої сили на розвиток країни.

Оскільки кіно було важливою частиною конструювання міту про «радянську жінку», велику роль у підтримці жінок у формі відігравав спорт. Фізичне виховання поєднувалося з ідейним вихованням і бажанням докорінно змінити спосіб життя людей, відмовитися від шкідливих звичок. Важливо відзначити, що спорт став одним із напрямків, необхідних для жіночої емансипації. До цього часу спорт вважався виключно чоловічою професією і привілеєм для жінок. За допомогою мистецтва, особливо кіно, ідеалізується і формується образ спортсменки - сильної жінки атлетичної статури. Варто відзначити, що жіночі образи на екрані були молодшими. Короткі стрижки, уніформа та одяг більше чоловічі, ніж жіночі. На екрані режисер відстоював концепцію дружнього ставлення до жінок і партнерства між жінками та чоловіками.

Трансформується й інститут сім'ї. Політика настільки проникала в загальний устрій кожної сім'ї, що, без перебільшення, ліквідувала її, руйнуючи подружні відносини і нівелюючи поняття батьківства/материнства. У фільмах наголошувалося, що жінки, які тільки працюють, не маючи сім'ї та дітей, роблять неправильно. Такий спосіб життя засуджується з боку громадської думки. Не працювати не можна було, тому фільми яскраво демонстрували, як жінка має прагнути до праці. Також за допомогою мистецтва протягом років конструювалися образи вправної майстрині, прекрасної куховарки, чудової господині, ідеальної матері й, звичайно, дружини тощо.

У 1920-х роках кожна жінка на екрані так і на сторінках літературних творів проходить шалену трансформацію, вона має зробити величезну роботу над собою. Материнський тип показаний як образ захисниці своєї дитини, що канонізує її. Жінка вже, на щастя, не сприймалася тільки поряд із чоловіком. Вона і не була приречена на залежність. Жінка була втіленням нового життя, де її роль визначалися чи не найважливішими для побудови «нового» суспільства. Звісно ж, підкреслювалося верховенство радянської влади.

Звичайно, сформувати єдиний приклад ідеальної жінки в радянському суспільстві вкрай важко, просто неможливо, тому що ці уявлення вкрай відрізняються в залежності від соціального класу, до якого належить жінка, її соціального статусу. Завдяки зусиллям політики та пропаганди радянської тоталітарної системи всі радянські жінки — від селянок-колгоспниць до жінок-політиків — мали свої ідеали та взірці й опиралися на ці зразки.

Отже, конструювання й реалізація проекту щодо ідеалу радянської жінки є досить складною і багатогранною темою. Ця проблема є актуальною й потребує детального дослідження.

ВИСНОВКИ

Уявлення про місце української жінки в політичному, соціальному, економічному та культурному житті в імперську добу можна сформулювати, спираючись на дані про суспільну активність жінок у державі - жіночий рух, який виник у другій половині ХХ століття в Україні. Проблема зародження, становлення та розвитку жіночого руху в Україні, безперечно, є надзвичайно важливою та цікавою для дослідження істориками нині. Тема є багатогранною та різнобічною, тому й викликає захоплення та безмежний інтерес до її деталей. У цій роботі було розкрито лише кілька аспектів питання жіночого досвіду, проте, безсумнівно, існують й інші, які є не менш актуальними. Особливий акцент було зроблено на процесі зародження жіночого руху в Україні, руху жінок за однакові права з чоловіками у суспільстві, руху за освіту, можливість голосувати, економічну та соціальну свободу дій, а також на трансформації життя жінки під впливом економічного, соціального, культурного та, головне, політичного розвитку держави з кінця ХІХ століття і до кінця 1930-тих років ХХ століття. Не буду заперечувати, що період для дослідження є вкрай широким, проте саме такий підхід, на мою думку, дозволяє показати якнайбільш повно багатогранність життєвого досвіду, який отримувати жінки під впливом поступової модернізації суспільства. Розумію, що охопити все просто неможливо, навіть складно, проте це дослідження - спроба зібрати воедино кілька вагомих аспектів досвіду жінки у боротьбі за зміни.

Ця робота має поділ на кілька періодів, які навмисне подаються окремо через свої характерні особливості, які пов'язані з політичним, економічним, культурним та суспільним розвитком. Зважаючи на цей промовистий факт, навіть тут, у висновках, хочу розділити ці періоди у підсумках.

У висновках, цьому вагомому розділі, який завершує довгі дослідницькі пошуки, хочу спершу зупинитися на періоді становлення та розвитку жіночого руху в Україні протягом другої половини ХІХ століття й до початку Української революції – періоду ще більш динамічних змін у нашій історії.

Дослідницька проблема інтерпретації жіночого досвіду в цей час подана на прикладі Наддніпрянщини, Слобожанщини та півдня України, які в цей час входили до складу Російської імперії, і мала свої особливості, характерні для цієї монархії.

Станом на другу половину XIX століття становище жінки було вкрай поганим, тому що вона повністю мала залежати спочатку від батьків, а потім від чоловіка, що впливало на психологічний стан жінки. Це був момент самоемансипації, коли самі жінки, а не влада, самі сприяли зміні свого статусу в суспільстві й почали рухатися в напрямку мету. Методом досягнення її, реалізації, була освіта, а саме вища освіта, тому що спочатку її могли отримувати лише чоловіки. Масштабний жіночий рух Наддніпрянщини, Слобожанщини та півдня України з'явився внаслідок тенденцій демократизації та лібералізації в усій Європі, скасування кріпацтва в імперії, реформування освітньої, наукової та сільськогосподарської галузей, значного послаблення цензури тощо. Західноєвропейські видання відзначали як причини ще й промисловий розвиток і загальну трансформацію всіх верств тогочасного суспільства.

У контексті всього руху, який існував наприкінці XIX - на початку XX століття, варто відокремлювати багато різних напрямків, зокрема: рух за однакову з чоловіками освіту, рух за право жінці застосувати жіночу силу в різних сферах життя. Жінки завжди шукали різні шляхи здобуття вищої освіти. Вони допомагали іншим, організовуючи різні курси, звертаючись до уряду за дозволом відвідувати лекції у вищих навчальних закладах і засновуючи різні асоціації для підтримки жіночої освіти. Організаторами таких товариств ставали, у першу чергу, заможні жінки, біля яких гуртувалися й інші. Разом вони були потужною силою.

Усього було чотири основні етапи жіночого руху протягом цього періоду. Жіночі товариства першого періоду (60-90-ті роки XIX століття) головну увагу приділяли благодійності, яка здійснювалася стосовно не тільки самих жінок, а й народу загалом, навчанню його грамоті та письму. На порядку денному була

також і боротьба за право на середню та вищу освіту для жінок. Цей етап називався ліберально-демократичним. Рух відстоював право жінок на участь в культурному житті суспільства, тож усі вимоги формувалися навколо національного відродження й пробудження громадянської свідомості. Благочинні організації, які очолювали жінки, поділялися на добродійні, професійні, просвітницькі та клерикальні. Створювалися притулки, будинки праці, учасникам яких жінки надавали не тільки матеріалу, а й моральну допомогу. Добродійними товариствами займалися заможні жінки, інші організації такої специфіки не мали. Професійні товариства займалися, у першу чергу, залученням жінок до громадської праці. Велике поширення набули медичні курси. Є багато прикладів участі жінок саме в таких організаціях. Узагалі професійні товариства мали захистити жінок від фінансової залежності від чоловіків і виконували роль своєрідного притулку під час складних ситуацій. Товариства сприяли працевлаштуванню й професійному навчанню. Просвітницькі товариства першого етапу також мали на меті розширити кругозір жіноцтва й сприяти їхньому розвитку. Метою цього етапу жіночого руху було прищеплення жінкам поняття опори на власні сили, економічної та фінансової незалежностей, бажання бути корисними суспільству. Другий етап жіночого руху припадає на 90-ті роки XIX століття -1908 рік. У цей період жінки почали представляти себе на міжнародному рівні й брати участь у конгресах, виставках, бути активними глядачками загальноєвропейських процесів. Саме тоді набуває популярності боротьба за виборчі права. На фоні загальноприйнятої думки суспільства, що політичні права для жінок – недоречна справа, жінки переконалися, що потрібно організувати окремі товариства зі своїми завданнями й спиратися тільки на власні сили. Метою цього періоду була боротьба за політична та громадянські права жінок, досягнення фактичної участі жінок у суспільному житті.

Третій період жіночого руху припадає на 1908 – 1914 роки. За активністю цей період не був успішним, оскільки період був вкрай не спокійний, поширювалися в країні репресії. Значним здобутком цих років було заснування

Жіночих клубів, які стали осередком боротьби під час третього періоду: намагалися вирішувати нагальні питання розширення прав, рівень зарплат та пенсій через місцеве самоврядування.

Четвертий етап припав саме на час Першої світової війни, тож особливості жіночого руху в цей час зумовлювалися потребами фронту. Це була допомога матерям з малими дітьми або ж сім'ям, які залишилися без чоловіків у цей страшний та хвилюючий період.

Загалом слід відокремити такі напрямки жіночого руху в Україні другої половини XIX – початку XX століття, на прикладі Наддніпрянщини, Слобожанщини та півдня України: ліберально-демократична, соціал-демократична, або радикальна, національно-демократична течії. Усі вони без винятку відстоювали право на побудові свого, суто жіночого, простору в громадському чи політичному житті країни.

Увесь цей період характеризується колосальною роботою жінок у всіх сферах політичного, економічного, соціального та культурного життя України. Масштаб цієї боротьби захоплює. Зважаючи на цей беззаперечний факт дослідження зазначеної проблеми викликає неабиякий інтерес. Період із кінця XIX століття і до Української революції можу описати як змагання жіноцтва за власне визнання в суспільстві, за свою значущість в очах суспільства, за своє місце та право бути собою, робити те, що важливо саме для себе. Дійсно, як уже зазначала раніше, описаний період нашої історії є періодом само емансипації попри будь-які спроби влади протидіяти запалу жінок до змін. Жінки пройшли колосальний, важливий, проте непростий шлях відродження, становлення та розвитку в суспільстві. Це був період боротьби зі стереотипами та змагання за свободу дій та принципів. Цим неможливо не захоплюватися.

Плавню переходячи до іншого аспекту своєї роботи, хочу зазначати, що напрям дослідження, який буду характеризувати далі, показує цілком протилежну ситуацію, яка відбувалася в суспільстві. Період від початку Української революції та до захоплення влади більшовиками оминула навмисне. Це відбуло не через те, що обране мною явище жіночого руху в Україні зникло,

адже не варто забувати про благодійні організації, організації, які займалися медичною та психологічною підтримкою населення в цей час. Також зазначу, що жіночий рух не обмежувався тільки цим. Річ у тім, що це був період тотальної нестабільності в політичному, економічному, культурному та соціальному житті, безсумнівно важливий, вимушений, але все ж нестабільний, будьмо чесними. Тож навмисне упущення цього періоду в цій роботі пов'язано саме із зовнішніми чинниками розвитку нашої держави в боротьбі за незалежність.

Проблема трактування емансипаційної політики радянської влади в Україні 1920-1930-х роках є досить важливою та дискусійною. Вона постала на обрії науки не так давно. Важливо чітко розуміти становище жіноцтва в контексті виробничої діяльності, а також треба не оминати й вплив емансипаційної політики на мистецький процес як дзеркало змін у суспільстві. Мистецький аспект емансипації в радянський час тільки починає з'являтися в колі інтересів сучасних дослідників. В основному, ці праці поки що є мистецтвознавчими. Вони безпосередньо торкаються деталей біографій, творчого життя письменниць і кінорежисерів, і тих специфічних рис жіночих образів, які презентувалися читачеві та глядачеві. Тим не менш, ці теми є надзвичайно важливими і в контексті історичного аналізу.

На відміну від попереднього періоду, коли жінки намагалися активно боротися за свої права та визнання в суспільстві, у період закорінення радянської влади в Україні відбувалося абсолютно протилежне - владанамагалася нав'язати жінкам абсолютно все, узальнити всіх, позбутися різноматнітності в прояві себе, адже одноманітність та стереотипність були невід'ємними складовими частинами тоталітарної моделі керування державою. Шалений розвиток жіночого руху опинився перед завданням протидії політиці держави.

Радянська влада намагалася нав'язати жінкам своє бачення їх поведінки, зовнішності, рис характеру та особливостей мислення. Вона за допомогою засобів пропаганди та маніпуляції створювала образ «ідеальної жінки», яка

разом із чоловіком мала працювати для добробуту країни. Відображення цього міту в художній літературі та кіно мало дуже важливе значення.

У двох крайніх розділах роботи представлена радянська емансипаційна політика спираючись на особливості літературного та кінематографічного процесу 1920-1930-х років. Для цього було залучено наявну історіографічну та джерельну базу проблеми. За допомогою досліджень радянського часу та праць періоду незалежності, спогадів, художніх творів письменників, кінострічок та законодавчих актів, Конституцій, зроблено крок до репрезентації теми саме в історичному аспекті

Як тільки більшовики прийшли до влади, вони відразу почали реалізовувати політику зрівняння обох статей у правах. Спочатку це носило юридичний і політичний характер. Відтоді жінки почали бути окремим суб'єктом правових відносин. Незважаючи на це, гендерна політика не була самоціллю для більшовиків. Ними керували, перш за все, інтереси залучення жінок до виробничої діяльності в республіках та мобілізації додаткових ресурсів для відбудови, а потім уже й розвитку промисловости.

Для того, щоб максимально залучити жінок до праці, щоб більше змотивувати їх, вирішили «полегшити» соціальне життя, а саме спростити аспект стосунків між людьми різних статей – шлюб став необов'язковим і таким, який оформлювався й скасовувався досить швидко. Це призвело до змін базових цінностей та пріоритетів у суспільстві.

Під впливом політики коренізації, що проводилася радянською владою, у сфері культури сформувалося коло інтелігенції, які відчували подих «свободи» і зробили багато для національного відродження. У цей час особливо плідно працювали письменники, які за допомогою журналів та газет намагалися заявити про себе. На особливостях літературного процесу позначилися й емансипаційні тенденції трансформації суспільства – нарешті стали помітними жіночі імена серед інших визнаних митців. На письменницькому обрії з'явилися Марія Галич, Рива Балясна, Олександра Свекла, Раїса Троянкер, Наталя Забіла, Маргарита Сенгалевич та інші. Жінки відчували у собі силу писати,

а точніше, побачили, що тепер мають змогу бути почутими. Їх емансипована проза та поезія є прикладом не тільки подолання комплексу «меншовартости» і «провінційности», а й свідченням певного урівняння кар'єрної самореалізації. Письменниці вступали на рівні з чоловіками в літературну дискусію, якою ж має бути література: масовою чи елітарною. Літературні організації мали широку систему жіночих секцій та гуртків, що свідчило про значний вплив емансипаційних тенденцій на трансформацію настроїв у суспільстві. Теми, що порушувалися письменницями, ставали все більш вільними й показували, що жінка може бути активною членкинею суспільства, а не тільки виконувати роль домогосподарки. По суті, цього радянська влада й намагалася досягти.

Художні літературні твори часто були автобіографічними – мисткині описували в них самих себе, намагалися відкрити внутрішні емоції та переживання. Вони менше наповнені ідеологізацією радянського буття, ніж чоловічі й розкривають ті аспекти, які насправді цікавили суспільство у той час: кохання, тілесність, думки, істинні переживання душі. Звичайно, вони пов'язувалися з реаліями того часу, але були більш глибокими і справжніми. Дуже гарно, наприклад, описувалася материнська любов.

Аналізуючи тексти й порівнюючи їх із особливостями біографій письменниць, можна зробити висновок про становище жінок в УСРР загалом під час емансипації. На основі розгляду життєвих шляхів деяких літераторок прослідковується їх типовість. Завдяки схожості біографій письменниць із жінками, які реалізували себе в іншій кар'єрній сфері, бачимо, із якими труднощами стикалося емансиповане суспільство.

Кінематограф на рівні з літературою також був важливою частиною радянської пропаганди. За допомогою кіно влада намагалася підкріпити образ «радянської» жінки. Тотальна перебудова усього життя передбачала трансформацію соціального, правового та економічного становища жінок, розширення меж реалізації соціальних жіночих ролей. Новий підхід до функціонування сім'ї та приватності, ставлення влади до материнства сформували тип нової жінки, який став ідеалом нового ладу. Потрібно було

створити ідеал «нової жінки», але цього неможливо досягти лише духовно та психологічно. Зважаючи на це, ідеологія намагалася вплинути на всі аспекти жіночого життя. За допомогою кіно вона намагалася нав'язувати жінкам стереотипи їхньої поведінки та вигляду .

Проблема вибору між кар'єрою та родиною постала гостро з другої половини 1920-х років, коли політика спрощення шлюбних відносин прийшла до свого логічного завершення через велику кількість розлучень, низьку народжуваність, безпритульність, що постійно зростала. Свідченням цього є література та кіно, образи якої так само змінилися, підлаштувавшись під «реалії». Якщо спочатку у творах відчувалася тенденція революційности, романтичних ідей, які рухали жінками в досягненні «світлого майбутнього», і їх не можна було зупинити попри будь-що, то згодом життя героїнь ускладнилося ще й обов'язком материнства. Деякі письменники й кінорежисери навіть змінили свій стиль: для того, щоб залишитися в літературі. Наталя Забіла, наприклад, почала писати вірші про дітей і для них. Як бачимо, жінок в УРСС (УРСР) через літературу намагалися переконати у тому, що вони мають бути не тільки хорошими робітницями, а й люблячими матерями та дружинами.

Прослідковується маскулінізація жінки в літературних творах та кіноекрані 1930-х років. Жінку в кіно та на сторінках літературних творів показували дужою і рішуче налаштованою на нове життя. Для неї була характерною орієнтація на новий побут, соціальна активність, колективізм, грамотність. Це була жінка, яка попрощалася з минулим та звільнилася від тягара домашніх турбот (учасниця революційної боротьби, жінка на громадсько-політичній роботі, жінка-керівник середнього управлінського рівня). Починаючи з 1930-х років маскулінність трансформується у традиційну жіночність. Для жінки в кіно та на сторінках літературних творів характерні такі риси: доброта, жертівність, у чому числі заради родини, емоційність, теплота і чуйність. Поступово, до кінця 30-х років виокреслюється такий еталон «радянської» жінки - самостійної, незалежної, зовні привабливою та успішною у своїй справі. При цьому в основі жіночого образу далі існує три базові типи

(традиційний, героїчний і фатальний), які в залежності від випадку проявляють себе з різним ступенем активності, синтезуються та доповнюють один одного.

Маскулінізація жінки проявлялася у всьому. На порядку денному в радянської влади була героїня, позбавлена будь-яких фемінних рис. До цього можна додати ще й відсутність у них проявів індивідуалістичності. Такі жінки в першу чергу працювали задля достатку своєї країни: добре проявляли себе на заводі, на полі, навчали або лікували дітей, майбутнє соціалізму. Вони мали рівні права та можливості з чоловіком- пролетарем, вели активну трудову та суспільну діяльність і могли пожертвувати власними інтересами. Скромність і простота у всьому мали стати найголовнішими рисами радянської «нової жінки». Зважаючи на це, усі літературні та кіногероїні носили зручний одяг простого крою, коротке волосся, яке зазвичай ховалося за хустинкою, і наносили мінімум косметики на обличчя, а краще цього взагалі не треба було роботи. Природність – антипод «західної» штучності.

Попри уніфікацію, яку так старанно намагалася проводити радянська влада щодо жінок, були ті, які так чи інакше не відповідали написаним категоріям. Це доводить те, що емансипаційна політика не була вже такою однозначною. Разом із «жінкою-суспільницею», «жінкою-матір'ю» існувала й «інтелігентка», героїня, яка говорила про свої почуття, хоча це траплялося не так вже й часто. Незважаючи на це, бачимо цю різноманітність.

Таким чином, літературний і кінематографічний процеси 1920-1930-х років можна осмислювати не тільки як культурне явище, а і як приклад емансипаційної політики радянської влади. Саме тут знайшли своє місце ті реалії, із якими мусила стикатися жінка в суспільстві. Ця тема є дуже цікавою для подальшого більш глибокого дослідження.

Як бачимо, стратегія трактування жіночого досвіду в такі два різні періоди обрана не випадково і не даремно, адже ці періоди надзвичайно контрастують між собою за підходами до політичного, економічного, культурного та соціального життя. Саме таке порівняння дає змогу якнайкраще оцінити наскільки вагомим був цей період, адже ми тепер бачимо, який шлях

довелося проходити жінки в цей час. Можна сказати, що це був колосальний досвід, проте й це трактування до кінця, як на мене, не зможе передати всю цю трансформацію їх як особистостей. Відродившись через боротьбу, вони мали знову потрапити в той момент, коли потрібно було змагатися за існування в умовах радянської тоталітарної системи. Попри це, під час розгляду трактування жіночого руху в Україні обмежуватися тільки цим періодом та територіальними межами. Жіночий рух в Україні був є і буде багатограннішим, що не може не мотивувати досліджувати його й надалі, щоб відкривати поступово для себе нові та нові його особливості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Неопубліковані джерела

1. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі ЦДІАК). – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3333. – Арк. 547.

Опубліковані джерела

2. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К.: Україна, 1992. – 438.
3. Галич М. Друкарка // «Життя й революція». – 1926. – С. 15–30.
4. Гуменна Д. Дар Евдотеї : Іспит пам'яті. Кн. 1. / Д. Гуменна. – Т: Смолоскип, 1990. – 346 с.
5. Гуменна Д. К. Іспит пам'яті // Нашадок степу. Спогади про Валер'яна Підмогильного / Упоряд. М. П. Чабан. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 112-115.
6. Дніпровський І. Яблуневий полон. : вибрані твори / І. Дніпровський. – К.: Дніпро, 1985. – 360 с.
7. Забіла Н. Далекий край : Поезії / Наталя Забіла. - Х. : Плужанин, 1927.
8. Коллонтай А. Новая женщина // Новая мораль и рабочий класс / Александра Коллонтай. – Москва : ВЦИК СРККД, 1919. – С. 3–35.
9. Колонтай А. Положение женщины в эволюции хозяйства (Лекции, читанные в Университете имени Я. М. Свердлова). – 1987. – Vol. 49, № 4. – Р. 893–902.
10. Ленін В.І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці. Повне зібрання творів. Т. 39. Київ, 1973. С. 202.
11. Підмогильний В. П. Місто / В. Підмогильний. – К.: Кондор. 2019. – 336 с.
12. Хвильовий М.Г. Вибрані твори. Т. 1 / Микола Хвильовий. – Київ : Рух, 1932. – С. 110-130.

13. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР (1917–1941 рр.). Т. 1. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. 770 с.

Електронні джерела

14. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, прийнята Президією III Всеукраїнського з'їзду Рад 10 березня 1919 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19>.

15. Конституція (основний закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>.

16. Конституція (основний закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки 1937 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>

Література

Монографічні дослідження

17. Агеєва В, Борисюк І, Пашко О, Пелешко О, Плюхович О., Щур О. Бунтарки: нові жінки і модерна нація / Агеєва В, Борисюк І, Пашко О, Пелешко О, Плюхович О. – К.: Смолоскип, 2020. – 368 с.
18. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 – 1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К. : Либідь, 1995. – 424 с.
19. З порога смерті... : письменники України - жертви сталінських репресій / [Л. С. Бойко, В. С. Брюховецький, І. В. Зуб та ін. ; упоряд., передм. О. Г. Мусієнко]. - Київ : Рад. письменник, 1991.
20. Кісь О.Р. Українські жінки у горнилі модернізації / За заг ред. О. Кісь; учасники проекту : О. Бежук, М. Вороніна, М. Гавришко, М. Дядюк, та ін. — Харків : КСД, 2017. — 304 с.
21. Лавріненко Ю.А. Розстріляне відродження. Антологія, 1917–1933: : Поезія — проза — драма — есей / порядкув., передм., післям. — Ю. Лавріненка.; Післямова Є. Сверстюка. — К.: Смолоскип, 2008. — 976 с.
22. Луговий О. В. Визначне Жіноцтво України = The Famous Women of Ukraine : іст. життєписи у чотирьох частинах / Ол. Луговий. – Торонто: Накладом авт., 1942. – 251 с.
23. Луцький Ю. Літературна політика в Радянській Україні, 1917-1934. – К.: Гелікон, 2000. – 242 с.
24. Смоляр Л. Жіночі студії України. Жінка в історії та сьогодні / Л. О. Смоляр, В. Я. Галаган, І. Г. Калиновська та ін. – О.: АстроПринт, 1999. – 440 с.
25. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса: Астропринт, 1998.
26. Смоляр Л. Самореалізація жінок та відродження жіночого руху в Україні / Л. Смоляр. – К., 1993. – 255 с.
27. Цимбал Я.В. Моя кар'єра. / Я. Цимбал. – К. Темпора. – 2017. – 464 с.

28. Шабурова М. Жінщина – большая сила / М. Шабурова. – М. : Партиздат, 1935. – 195 с.

Статті у збірниках наукових праць, журналах, вітчизняних виданнях

29. Агеєва В. Жінка в повоєнній прозі: парад стереотипів. Слово і час. 1991. № 6. С. 23–29.

30. Бондаренко О.О. Зародження та розвиток жіночого руху в Наддніпрянщині (кінець XIX - початок XX століття) / О.О. Бондаренко // Вісник науки та освіти. - 2023. № 3(9). - С. 673 - 683. - Режим доступу: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/4255>.

31. Буряк, Лариса. Жінка в українському соціумі: історичні студії другої половини XIX ст. - початку XX ст. / Л. Буряк // Українознавчий альманах. – 2011. – Вип. 6. – С. 67-71.

32. Вороніна М.С Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920-х роках / Українські жінки в горнилі модернізації / під заг.редакцією Оксани Кісь. - Харків: Видавництво КСД, 2017. – С. 106-129.

33. Вороніна М.С. «Нова радянська жінка»: гендерна політика радянської влади у 1930-х роках / Українські жінки в горнилі модернізації / під заг.редакцією Оксани Кісь. - Харків: Видавництво КСД, 2017. – С. 130-150.

34. Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії в другій половині XIX ст.: мотивація, динаміка та соціально-демографічні характеристики курсисток / О. О. Драч // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. - 2009. - Вип. 16. - С. 54-65.

35. Драч О. О. Вища освіта як нова модель соціальної поведінки жінок у період модернізації другої половини XIX ст.// Проблеми історії України XIX-XX ст. – Вип. XV.

36. Драч О. О. Зміни життєвої стратегії жіноцтва в контексті суспільної модернізації в Російській імперії другої половини XIX ст. / О. О. Драч // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. - 2008. - Вип. 13. - С. 8-19.

37. Драч О. О. Розвиток вищої жіночої освіти в Одесі другої половини XIX – початку XX ст.: загальноімперські тенденції та регіональні особливості / О. О. Драч // Гуржіївські історичні читання. - 2014. - Вип. 7. - С. 115-118.
38. Жигун С. Відтворення жіночого досвіду у літературі 1920-х років (На матеріалі лірики Н.Забіли)// Синопис. 2018. - №1 (21). – С. 40 - 46.
39. Жигун С. Вплив ідеологічних конструктів на жіночу творчість (на матеріалі лірики Р.Троянкер)// Синопис. 2018. - №2(22). С. 34-41.
40. Жигун С. "Ланка"-Марс в історії української літератури / С. Жигун // Філологічні семінари. - 2010. - Вип. 13. - С. 115-121.
41. Жигун С. Літературна група «Ланка»: гендерний аспект / С.Жигун. // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 219. – Т. 231. Філологія. Літературознавство. – С. 48 – 53.
42. Жигун С. Літературна група «Ланка»: у пошуках спільної платформи//Метаморфози в сучасній українській літературі. Том IV. Варшава-Івано-Франківськ. - 2015- С.132 - 145.
43. Ігнатенко І. В. "Ідеальна жінка": уявлення про жіночу красу в СРСР у 1920–1930-ті роки / І. Ігнатенко, О. Оприско // Етнічна історія народів Європи. - 2014. - Вип. 42. - С. 178–183.
44. Кандинська В. Деякі аспекти естетики соціалістичного реалізму / Віра Кандинська // На пошану пам'яті Віктора Китастого : зб. наук. праць / [упоряд. В. П. Моренець]. – К. : ВД «КМ Академія», 2004. – С. 274–282.
45. Кобченко К. А. Вищі жіночі курси в Києві на початку XX століття // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет».— 2002. — Вип. 12: Історія. — С. 149—160.
46. Ковальчук О. Причини та передумови виникнення жіночого руху в Україні на прикладі жіночих товариств (друга половина 19-го – початок 20-го століття) / О. Ковальчук, Л. Потапюк // Людинознавчі студії. Педагогіка. - 2017. - Вип. 5. - С. 60–70.

47. Коханова О. О. Суспільно-політичне становище жінки в радянській Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) / О. О. Коханова // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : "Історія та географія". - 2012. - Вип. 44. - С. 18-21.
48. Коханова О.О. Формування образу "нової радянської жінки" в УСРР (1920 – 1930-ті рр.): вимога часу чи ідеологія радянської влади / О. О. Коханова // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Історія та географія". - 2012. - Вип. 46. - С. 20-23.
49. Кравченко О.Л. М. Галич у літературній організації Ланка–МАРС // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – 2013. - № 27.
50. Лабур О.В. Спогади представниць жінівділів як джерело вивчення радянської політики «жіночого розкріпачення» в Україні 1920-х рр. / О. В. Лабур // Сторінки історії. – 2014. – Вип. 37. – С. 117-127.
51. Лабур О.В "Нова жінка": унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920–1930-х років / О. Лабур // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 205–213.
52. Лаврик-Слісенко Л. П. Освіта жінок в другій половині ХІХ сторіччя // Гуманітарні науки. Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського. Випуск 6/2008 (53). Частина 1. – Кременчук : Вид-во КрНУ, 2008. – С. 133–136
53. Луцій С. І. Марія Галич у колі ланківців / С. Луцій // Слово і час. – 2010. – № 4. – С. 21–34.
54. Міхневич Л. Витоки вищої жіночої освіти в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Юридична Україна. № 7-8, 2015. С. 78-85.
55. Окорочкова Т.С. Женский труд в промышленности СССР в годы НЭПа // Социологические исследования. – 1999. – № 9.– С. 93.
56. Олійник Н. Ю. Особливості залученості жінок у громадсько-політичні процеси (середина ХІХ ст. – початок ХХ ст.) / Н. Ю. Олійник // Гілея: науковий вісник. - 2013. - № 72. - С. 75-80.

57. Оніщенко Оксана. Український Жіночий Союз (1917 рік) / Оксана Оніщенко // Проблеми вивчення історії Української революції. - 2002. - 1. - С. 111-116.

58. Потапюк Л. М. Діяльність жіночих громад в Україні як джерело забезпечення гендерного паритету (друга половина XIX – перша третина XX століття) / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. 2015. № 1. С. 18-23.

59. Сутулова О. В. Трансформація жіночих образів у драматургії І. Дніпровського та І. Микитенка: історико-літературний та семантико-стилістичний аспекти / О. В. Сутулова // Літературознавчі студії. - 2015. - Вип. 1(2). - С. 232-239.

60. Терещенко Ю. В. “Нова радянська жінка” в Україні в 1920-х рр.: ідеальний образ / Юлія Терещенко // Історія і географія. Збірник наукових праць / Харк. Нац. Пед. Ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х.: Майдан, 2008. — Вип. 32. — С. 153–166.

61. Тітовська Ж. В. Діяльність українських жіночих громадських об'єднань у роки першої світової війни (1914-1917 рр.) / Ж. В. Тітовська // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : "Історія та географія". - 2011. - Вип. 40. - С. 23-26.

62. Федяєва В. Л. Проблеми сім'ї і сімейного виховання в працях політичного діяча раннього радянського періоду (1917–1941) О. Колонтай (1872–1952) / В. Федяєва // Історико- педагогічний альманах. - 2012. - Вип. 2. - С. 65-67.

Дисертації

63. Воронцова О. Л. Особливості творчості Марії Галич у контексті літературної організації «Ланка» – МАРС : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. філол. наук : 10.01.01 / О. Воронцова ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 18 с.

64. Маркова С.В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917-1933 рр.): дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук : 07.00.01 – історія України. - Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. — Кам'янець-Подільський: 2015. — 534 с.

Електронні ресурси

65. Прудивус С. В. Київські Вищі жіночі курси [Електронний ресурс]: <https://kuprienko.info/prudivus-s-v-kiyivs-ki-vishhi-zhinochi-kursi/>